

kapitola první

SOVĚTSKÉ HLADOMORY

V západním světě byl rok 1933 rokem hladovým. Ulice amerických i evropských měst zaplnili lidé, kteří přišli o práci a zvykli si čekat ve frontách na jídlo. Mladý podnikavý velšský novinář Gareth Jones si v Berlíně povšiml, jak nezaměstnaní Němci kráčejí za hlasem Adolfa Hitlera. V New Yorku ho překvapila bezmoc amerických dělníků, s jakou živořili tři roky po vypuknutí Velké hospodářské krize: „Viděl jsem stovky chudáků v jednom chumlu, některé v šatech, které kdysi bývaly k světu, jak čekají na dva sendviče, koblihu, hrnek kávy a cigaretu.“ Zato v Moskvě, kam Jones zavítal v březnu, bylo hladovění v kapitalistických zemích důvodem k oslavám. Zdálo se, že příchod krize zvěstuje světovou socialistickou revoluci. Stalin a jeho klika se chlubili nevyhnutelným vítězstvím systému, který v Sovětském svazu vybudovali.¹

Rok 1933 byl ovšem hladový i zde, zejména na sovětské Ukrajině. V ukrajinských městech – v Charkově, Kyjevě, Stalinu, Dněpropetrovsku – stály den co den ve frontě na obyčejný bochník chleba statisíce lidí. V ukrajinském hlavním městě Charkově narazil Jones na novou tvář nouze. Lidé se tam ve dvě hodiny v noci stavěli do fronty před obchody, jež otvíraly až v sedm. V běžných dnech tu čekalo na chléb na čtyřicet tisíc lidí. Tak zoufale se báli o pořadí ve frontě, že se drželi opasků těch, kteří stáli před nimi. Někteří byli hladem tak zesláblí, že se neudrželi na nohou a museli se opírat o jiné. Čekání jim zabralo celý den, někdy i dva. Těhotné ženy a invalidní váleční veteráni přišli o výsadu přednostního nákupu, a pokud se chtěli najíst, nezbývalo jim než se postavit k ostatním. Pak někde ve frontě začala naříkat jakási žena a náрек vyvolal ozvěnu po celém zástupu, takže dav tisíců lidí rázem vydával zvuk jediného zvířete stíženého prvotním děsem.²

Obyvatelé měst na sovětské Ukrajině se hrozili, že přijdou o pořadí ve frontě, a strachovali se, že umřou hladu. Tušili však, že jedinou nadějí opatřit si jídlo mají právě tady. V uplynulých pěti letech se ukrajinská města rychle rozrůstala, vstřebávala venkovany a přetvářela je na dělníky a úředníky. I synové a dcery ukrajinských rolníků spolu se Židy, Poláky a Rusy obývali toto prostředí už léta a byli závislí na potravinách dostupných v obchodech. Jejich rodiče na vsi neměli, co by jim nabídli. To bylo neobvyklé, protože za časů nouze a hladu se lidé z měst obvykle vydávají na venkov. V Německu ani ve Spojených státech rolníci skoro nikdy nehladověli, ani za krize. A tak dělníci a kvalifikovaní odborníci ve městech možná museli prodávat jablka nebo krást, zatímco někde v ovocnářské oblasti Altes Land kolem Hamburku nebo kdesi v Iowě byly obsypané sady, plná síla a spížírny. Jenže lidé z ukrajinských měst neměli kam jít, od venkovanů nemohli nic čekat. Většina z nich obdržela přidělové lístky, které bylo třeba předložit, aby se domohli aspoň skývy chleba. Potišťený papírek jim poskytoval jedinou naději na přežití, a oni si to trpce uvědomovali.³

Důkazy byly ostatně k vidění všude kolem. Hladovějící venkované žebrali podél front na chleba o drobky. V jednom městě patnáctiletá dívka takto obcházela celou frontu, až se dostala až do čela, kde ji hokynář utloukl k smrti. Městské hospodyně, stojící ve frontách, musely přihlížet, jak venkovanky na chodnicích umírají hladu. Jisté děvče zahlédlo ráno cestou do školy ubožáky v posledním tažení – a odpoledne už tam leželi mrtví. Mladý komunista označil venkovské děti, jež se kolem ploužily, za „živoucí kostry“. Straníka v průmyslovém městě Stalinu skličoval pohled na oběti hladomoru, které nacházel mrtvé u zadních dveří domu, kde bydlel. Dvojice procházející se v parku nemohly přehlédnout cedule zakazující kopání hrobů. Lékaři a sestry měli zakázáno ošetřovat (nebo krmit) hladovějící, jimž se podařilo dovléct až do nemocnic. Strážníci měli za úkol sbírat vyhladovělé děti ulice, aby na sebe neupozorňovaly, a tak v městech sovětské Ukrajiny policie zatýkala několik set dětí denně – jednoho dne na počátku roku 1933 ohlásila charkovská policie dvě tisícovky takových zadržení. V charkovských kasárnách čekalo tou dobou na smrt kolem dvaceti tisíc dalších. Děti policisty zapřísahaly, aby je nechali aspoň dožít pod širým nebem: „Dovolte mi umřít v klidu, nechci umírat v baráku smrti.“⁴

Ve městech sovětské Ukrajiny panoval hlad daleko horší než v kterémkoli městě západního světa. V roce 1933 tu hladomoru podlehy desetitisíce obyvatel. Valnou většinu těchto umírajících a zemřelých však tvořili venkované, tedy dodavatelé surovin pro všechn chléb, který se dostal do měst. Jestliže ukrajinská města sotva přežívala, ukrajinský venkov vymíral. Lidé z měst si nemohli nevšimnout krajní nouze těch, kdo zdánlivě proti veškeré logice opouštěli svůj domov na vesnici a pátrali po něčem do úst. Nádraží v Dněpropetrovsku zaplavili hladovějící venkované, kteří byli příliš slabí, aby ještě svedli žebrot.

Gareth Jones ve vlaku potkal rolníka, jenž si vyžebbral kus chleba, ale zabavila mu ho policie. „Vzali mi můj chleba...“ opakoval znovu a znovu s vědomím, jaké zklamání to pro jeho hladovějící blízké bude. Na zastávce ve Stalinu tento vyhladovělý vesničan skočil pod vlak, aby trápení ukončil. Město Stalino – průmyslové centrum severovýchodní Ukrajiny – založil za časů carství velšský průmyslník John Hughes, pro nějž kdysi pracovala matka Garetha Jonese. Zprvu se po něm jmenovalo Juzovka, avšak nyní neslo Stalinovo jméno (roku 1961 bylo přejmenováno na Doněck).⁵

Stalinova pětiletka, završená v roce 1932, přinesla zemi rozmach průmyslu za cenu všeobecné bídy. Smrt rolníků pod koly vlaků byla názornou ukázkou nových kontrastů. Napříč celou sovětskou Ukrajinou se cestující ve vlacích nechtěně stávali i svědky dalších hrůzných výjevů. Hladoví rolníci se vydávali do měst podél železničních tratí, jenže pak slabostí omdlávali na kolejích. Když byli v Charcysku poblíž Doněcku rolníci vykázáni z nádraží, oběsili se raději na okolních stromech. Sovětský spisovatel Vasilij Grossman, vracějící se z návštěvy u příbuzných v rodném Berdyčevu, narazil u okénka svého kupé na ženu žebrající o chléb. Politický emigrant Arthur Koestler, jenž přijel do Sovětského svazu pomáhat budovat socialismus, zažil něco podobného. Později vzpomínal, jak u jedné příměstské zastávky v Charkově venkovanky zvedaly

„k okénkům vagonů strašlivá nemluvnata s obrovskými vodnatelnými hlavami, hůlkovitými údy a nápadně nafouklými bříšky“. Ukrajinské děti mu připomínaly „embrya vytažená z lahví s formalinem“. Uběhla však řada let, než tito dva muži považovaní za morální svědomí dvacátého století vylíčili, co viděli.⁶

Obyvatelé měst byli zvyklí vídat venkovany na tržišti, jak rozkládají balíky a prodávají své přebytky. V roce 1933 však přicházeli rolníci na tato známá místa nikoli prodávat zboží, nýbrž žebrať. Tato tržiště nyní nenabízela pohled na potraviny ani na zákazníky, jen všudypřítomný obraz zkázy. Jedinými zvuky tu teď byly jitrní vzdechy umírajících, schoulených pod hadry, které kdysi bývaly jejich oblečením. Jednoho jarního rána sálo mezi hromadami mrtvých venkovanů nemluvně prs mrtvé matky, již už zešedivěla tvář. Ukrajínští kolemjdoucí tyto výjevy vídali už předtím, a nejen bezvládná těla, nejen mrtvou matku s dosud živým kojencem, ale přesně tuto scénu: maličká ústa, poslední kapičku mléka a studenou bradavku. Měli pro to dokonce označení. Cestou kolem šeptali: „To jsou poupata socialistického jara.“⁷

* * *

Hromadný hladomor z roku 1933 byl důsledkem Stalinovy první pětiletky, uskutečněné v letech 1928–1932. V tomto období převzal Stalin kontrolu nad vedením strany, prosadil politiku industrializace a kolektivizace a objevil se rovněž v roli děsivého otce utlačených obyvatel. Nahradil trh plánováním, z rolníků nadělal otroky, pustiny Sibíře a severního Kazachstánu proměnil v síť koncentračních táborů. V důsledku jeho politiky byly desetitisíce lidí popraveny, statisíce zahubeny vyčerpáním a miliony obyvatel se potácely na pokraji smrti vyhladověním. Stalin se neustále oprávněně obával vnitřní opozice ve straně, avšak projevil nebývalý politický talent, obklopil se úslužnými satrapy a stál na samém vrcholu byrokracie, jež si nárokovala schopnost předvídat a vytvářet budoucnost. Tuto budoucnost představoval komunismus, což vyžadovalo vybudovat těžký průmysl, který zase vyžadoval kolektivizované zemědělství, jež však nemohlo vzniknout bez ovládnutí nejpočetnější skupiny obyvatelstva v Sovětském svazu – totiž rolnictva.⁸

Rolník, zejména pak ten ukrajinský, si musel při této obří mechanizaci dějin připadat jako pouhopouhý nástroj. I kdyby plně chápal konečné cíle sovětské politiky, což bylo velmi nepravděpodobné, sotva by byl ochoten je podporovat. Jeho postoje se vyznačovaly odporem vůči politickým snahám, které ho měly připravit o půdu i o svobodu. Kolektivizace tedy přinesla zásadní konfrontaci početného rolnictva se sovětským státem a jeho policií, jež se tehdy nazývala OGPU. Stalin tento střet předvídal a roku 1929 nařídil nejmohutnější mobilizaci státní moci v dějinách SSSR. Úkol vybudovat socialismus, jak prohlásil, bude připomínat „vzednutí oceánu“. V prosinci téhož roku oznámil, že „kulačí“ budou „jako třída zlikvidováni“.⁹

Bolševici vykládali historii jako boj tříd. Chudí osnovali revoluce proti bohatým, a tím poháněli kolo dějin kupředu. Oficiálně tedy plán na vyhlazení kulaků nebyl prostým rozhodnutím tyрана na vzestupu, podpořeného loajální sítou – byla to dějinná nezbytnost, dar tvrdé, leč blahosklonné bohyně Klíó. Neskrývaný útok orgánů státní moci proti celé skupině obyvatelstva, která nespáchala žádný zločin, podpořila sprostá propaganda. Jeden plakát opatřený heslem „Zničíme kulaky jako třídu!“ zobrazoval kulaka pod koly traktoru, druhý ho znázorňoval v podobě opice, jež před lidem ukrývá obilí, a na třetím sál kulak mléko přímo z kravského vemene. Jsou nelidské stvůry, jsou to zvířata – tak znělo poselství.¹⁰

O tom, kdo je kulak a kdo ne, rozhodoval v praxi stát. Policie deportovala zámožnější rolníky, kteří měli uskutečněním kolektivizace nejvíc co ztratit. V lednu 1930 politbyro zmocnilo státní policii, aby prověřila venkovské obyvatelstvo celého Sovětského svazu. Příslušný rozkaz OGPU z 2. února vyčleňoval prostředky potřebné k „likvidaci kulaků jako třídy“. V každé konkrétní lokalitě rozhodovala o osudu rolníků „trojka“ čili skupina tří lidí sestávající z příslušníka státní policie, místního stranického předáka a prokurátora. Byla oprávněna vynášet bezodkladné a kruté verdikty (smrt, popřípadě vyhnanství), přičemž odvolání se nepřipouštělo. Doporučení k zásahu jí mnohdy poskytovali místní straníci: „Na plénu vesnického sovětu,“ uvedl jeden funkcionář, „vyrábíme kulaky podle vlastního uvážení.“ Přestože i život v Sovětském svazu upravovaly zákony a soudy, byly v tomto období ignorovány a nahrazovány rozhodnutím pouhé trojice osob. Na základě rozsudků trojek bylo popraveno asi třicet tisíc sovětských občanů.¹¹

V průběhu prvních čtyř měsíců roku 1930 bylo ze sovětské Ukrajiny násilně deportováno 113 637 lidí označených za kulaky. Tak masová akce způsobila, že se tu postupně vyprázdnilo na třicet tisíc rolnických obydlí, jejichž zaskočení obyvatelé dostali nanejvýš jen kratičký čas na to, aby se připravili na cestu do neznáma. Obnášela tisíce mrazivých nákladních vagonů naložených vyděšenými a nemocnými lidmi, kteří byli převáženi na sever evropské části Ruska, na Ural, na Sibiř či do Kazachstánu. Znamenala nejprve střelbu a hrůzné výkřiky toho rána, kdy rolníci naposledy spatřili svůj domov, pak mráz a ponižování ve vlačích a nakonec trápení a rezignaci, když byli zadrženi přinuceni otročit v tajze nebo ve stepi.¹²

Ukrajinský venkov deportace do vězeňských táborů znal, protože ho postihly už v polovině dvacátých let dvacátého století. Žalostná rolnická písnička tedy stačila zlidovět:

Ach, Solovky, Solovky!
Tak daleká cesta,
srdce bít nemůže,
strachem se souží má duše.

Solovky byl vězeňský komplex na Soloveckých ostrovech v Severním moři. V očích ukrajinských vesničanů symbolizovalo toto místo vše, co bylo na vyhnání z vlasti cizí, utlačovatelské a bolestné. Pro komunistické špičky Sovětského svazu ztělesňovaly Solovky naopak první místo, kde práce deportovaných přinášela státu prospěch. V roce 1929 se Stalin rozhodl rozšířit tento model na území celého Sovětského svazu a nařídil budování „zvláštních sídlišť“ a koncentračních táborů. Koncentrační tábory byly zřízeny jako vymezené pracovní zóny, obvykle obehnané ostnatým drátem a střežené dozorcí. Naproti tomu zvláštní sídliště byla zakládána jako nové vesnice, postavené přímo vězni poté, co byli vysazeni z vlaků do pusté stepi či tajgy. V řadách 1,7 milionu kulaků, kteří se tímto způsobem ocitli na Sibíři, v nehostinných končinách evropské části Ruska a v Kazachstánu, bylo asi tři sta tisíc Ukrajinců.¹³

Masové deportace rolníků, uplatněné jako trest, v sovětské ekonomice časově odpovídaly masovému využívání systému nucených prací. Roku 1931 byly zvláštní sídliště a koncentrační tábory sloučeny do jednotného systému nazvaného gulag. Gulag, který sami Sověti označovali za „sít koncentračních táborů“, vznikl souběžně s kolektivizací a závisel na ní. Nakonec zahrnoval 476 komplexů, do nichž bylo zavlečeno na osmnáct milionů lidí – přibližně půldruhého milionu až tři miliony osob tu během věznění zemřely. Ze svobodných rolníků se staly otrocké pracovní síly přinucené budovat gigantické kanály, doly a továrny, o nichž byl Stalin přesvědčen, že Sovětský svaz zmodernizují.¹⁴

Vlivem těchto deportací se Ukrajinci nejčastěji dostávali na stavbu Bělomořského kanálu, který propojil Bílé moře s Baltským, na němž Stalinovi obzvláště záleželo. Jedenadvacet měsíců tu na 170 000 lidí kopal zmrzlou půdu, lopotili se jen s krumpáči a lopatami, a někdy měli k dispozici pouze hliněné střepy a vlastní ruce. Umírali po tisících vyčerpáním nebo následkem epidemií a končili na dně nenapuštěného kanálu, který – jak se ukázalo po jeho dokončení v roce 1933 – nebyl pro účely plavby valně užitečný. I zvláštní sídliště vykazovala vysokou úmrtnost. Sovětské úřady předpokládaly, že tu zemře asi pět procent osadníků, nicméně ve skutečnosti šlo o počty dvojnásobné až trojnásobné. Jeden obyvatel Archangelsku, největšího města na pobřeží Bílého moře, si stěžoval na nesmyslnost celého počínání: „Ničení kulaků v ekonomickém ohledu je jedna věc, ale fyzické ničení jejich dětí je prostě barbarství.“ Děti na Dálném severu umíraly tak hojně, že „jejich těla brali na hřbitov po třech nebo po čtyřech bez rakví.“ Skupinka dělníků ve Vologdě se dotazovala, zda „cesta ke světové revoluci“ musí nutně vést „přes mrtvolky jejich dětí“.¹⁵

Úmrtnost v gulagu byla vysoká, ale nepřevyšovala hrůzná čísla, jež se měla záhy stát údělem oblastí kolektivizovaného ukrajinského venkova. Dělníci, kteří kopali Bělomorkanál, dostávali velmi hubené příděly potravy: asi šest set gramů chleba (kolem 1 300 kalorií) denně. Ve skutečnosti však i to obnášelo víc, než bylo tehdy k mání na sovětské Ukrajině. Otročtí kopáči Bělomorkanálu

dostávali dvakrát nebo třikrát, ne-li dokonce šestkrát víc než to, co bylo v letech 1932 a 1933 dopřáno ukrajinským kolchozníkům – tedy pokud jim bylo vůbec něco dopřáno.¹⁶

V prvních týdnech roku 1930 postupovala kolektivizace na sovětské Ukrajině i v celém Sovětském svazu oslnivým tempem. Moskva zaslala kvóty okresů, jež se měly kolektivizovat, do hlavních měst jednotlivých sovětských republik a tamní straničtí funkcionáři se dušovali, že je překročí. Ukrajinské vedení se zavázalo, že zkolektivizuje celou republiku za jediný rok. A místní straničtí aktivisté, kteří chtěli na své nadřizené udělat dojem, postupovali ještě rychleji – příslibili, že kolektivizace se stane záležitostí devíti až dvanácti týdnů. Vyhrožovali vesničanům deportací a nutili je, aby podepsali, že se zříkají nároku na půdu a vstupují do kolchozu. Bylo-li to zapotřebí, zasáhla – a nejednou se smrtelnými následky – státní policie. Na venkov bylo vysláno také pětadvacet tisíc dělníků, aby doplnili policejní síly a odpor rolníků přemohli. Když byli upozorněni, že tito vesničané jsou odpovědní za nedostatek potravin ve městech, slibovali naverbovaní, že „z těch kulaků nadělají mýdlo“.¹⁷

Do poloviny března 1930 bylo – přinejmenším teoreticky – jedenasedmdesát procent orné půdy v Sovětském svazu začleněno do kolchozů. Znamenalo to, že většina rolníků se zřekla práva na svá hospodářství a přidružila se ke kolektivu. Nyní už neměli oficiálně žádné právo využívat půdu k soukromým účelům. Zaměstnání, plat i množství jídla pro členy kolchozu určovalo vedení. Kolektivizovaní rolníci přišli (anebo postupně přicházeli) o dobytek, a pokud šlo o nářadí a stroje, jichž byl obvykle nedostatek, plně záviseli na nově zřízených strojních a traktorových stanicích. V těchto skladištích, jež byla rovněž středisky politické kontroly venkova, zato nikdy nebyla nouze o stranické úředníky a policisty.¹⁸

Na sovětské Ukrajině děsila rolníky ztráta půdy ještě víc než v sovětském Rusku, kde její kolektivní obdělávání patřilo k tradici. Ukrajínští vesničané se totiž celá staletí potýkali se statkáři a za bolševické revoluce jim připadalo, že nad nimi konečně zvítězili. Bezprostředně po revoluci, tedy v letech 1918 až 1921, jim však bolševici úrodu zabavovali, aby mohli vést občanskou válku. Venkované měli proto dobré důvody sovětskému státu nedůvěřovat. Leninova kompromisní politika ve dvacátých letech byla přijata velice příznivě, ačkoli vesničané chovali podezření – a správné, jak se ukázalo –, že změna poměrů na sebe nedá dlouho čekat. V roce 1930 jim kolektivizace připadala jako „druhé nevolnictví“, začátek nového otročení s tím rozdílem, že teď už nedrou na bohaté statkáře jako v nedávné minulosti, nýbrž na komunistickou stranu. Ukrajínští rolníci se obávali, že přijdou o svou těžce vydobytou nezávislost, a děsili se pochopitelně i hladu a ztracení svých nesmrtelných duší.¹⁹

Venkovské prostředí sovětské Ukrajiny bylo totiž povětšinou stále ještě společenstvím, jež bylo utvářeno náboženstvím. Mnozí mladí ambiciózní vesničané,

kterí se přiklonili k oficiálnímu komunistickému ateismu, se tedy stěhovali do velkých ukrajinských měst, případně do Moskvy či do Leningradu. Třebaže ateistický komunistický režim pravoslavnou církev jejich rodičů utlačoval, zůstávali rolníci nadále praktikujícími křesťany a mnozí vnímali vstup do kolchozu jako pakt s ďáblem. Někteří soudili, že Satan chodí po zemi v převleku za stranického aktivistu a že seznam kolchozníků představuje pekelnou knihu zaručující hříšníkovi mučení a zatracení. Nové strojní a traktorové stranicce jim připomínaly předpekli. Někteří polští vesničané na Ukrajině, vyznáním katolíci, nahlíželi na proces kolektivizace v pojmech Apokalypsy. „Nemíním zaprodat duši ďáblu,“ vysvětloval jeden Polák svému synovi, proč nevstoupí do kolchozu. Straničtí aktivisté si toto hluboké náboženské přesvědčení uvědomovali a propagovali zásadu označovanou jako „Stalinovo první přikázání“: kolchoz slouží především státu, až potom lidem. A rolníci dobře věděli, že první biblické přikázání zní: „Nebudeš mít jiné bohy přede mnou.“²⁰

Deportace kulaků do gulagu zbavila ukrajinské vesnice přirozených vůdců. Vesničané se však snažili zachránit sebe a své společenství i bez autority deportovaných. Bojovali přece o nevelké pozemky, zaručující jim aspoň jistou míru autonomie. Usilovali udržet své rodiny mimo dosah státu, který demonstroval svou sílu v kolchozech a strojních a traktorových stanicích. Rozprodávali či poráželi dobytek, aby o něj v kolchoze nepřišli. Otcové a manželé posílali dcery a manželky do boje se stranickými aktivisty a s příslušníky policie na základě úvahy, že ženy nejsou deportací ohroženy tolik jako muži. A tak se občas dokonce převlékali za ženy, aby mohli uštvědit místnímu agitátorovi ránu motykou nebo lopatou.²¹

Zásadní význam měla však skutečnost, že rolníci měli k dispozici jen málo zbraní a byli mizerně organizovaní. Na palné zbraně a jejich prodej si stát vytvořil takřka monopol. Rolnické akce krom toho sledoval mocný státněpolicijní aparát, který možná nerozuměl motivacím vesničanů, zato dobře chápal jejich obecné postoje. V roce 1930 zaregistroval OGPU na Ukrajině skoro milion aktů individuálního odporu. Z masových venkovských vzpour, jež v březnu toho roku v Sovětském svazu vypukly, se bezmála polovina odehrála na Ukrajině. Část ukrajinských rolníků „hlasovala nohama“ – odešli přes hranice do sousedního Polska. Jejich příkladu následovaly celé vesnice: vydávaly se k západním hranicím s církevními insigniemi, kříži nebo s prostými černými prapory připevněnými na holích. Do Polska se tak dostaly tisíce lidí přinášejících svědectví o tom, jak se Sovětským svazem šíří hladomor.²²

Útěk venkovanů do Polska vzbudil na mezinárodní scéně rozpaky a možná byl i zdrojem skutečného znepokojení v řadách Stalinova politbyra. Znamenalo to totiž, že se polské úřady, jež se tou dobou snažily s početnou ukrajinskou národnostní menšinou politicky sblížit, dozvídaly o průběhu a důsledcích kolektivizace. Polští pohraničníci trpělivě vyslyšali uprechlíky a získávali povědomí o tom, jak kolektivizace probíhá a s jakými se potýká neúspěchy. Někteří

venkované prosili o polskou intervenci, která by nastalé tragédii učinila přítrž. Přítomnost uprchlíků zároveň dodala Polsku mohutnou propagandistickou zbraň proti SSSR. Za vlády Józefa Piłsudského sice Polsko nikdy nehodlalo vést proti Sovětskému svazu útočnou válku, nicméně sprádalo plány pro případ, že by se tento stát v budoucnu rozdělil podle národnostního klíče, a podnikalo určité kroky, aby takový proces uspíšilo. Zatímco Ukrajinci z vlasti přehali, vysílalo Polsko v opačném směru své špiony, aby tamní obyvatelstvo podněcovali k povstání. Na propagandistických plakátech byl Stalin označován za „hladového cara“, jenž vyváží obilí do světa – a vlastní lid nechává hladovět. V březnu 1930 projeví členové politbyra obavy, že by „polská vláda mohla intervenovat“.²³

Kolektivizace představovala všeobecnou politickou strategii a Sovětský svaz byl nesmírně rozlehlý stát, takže nestabilitu v jedné jeho příhraniční oblasti bylo nutno řešit s přihlédnutím k obecnému válečnému scénáři.

Stalin a sovětští vůdci považovali Polsko za součást západního kapitalistického obklíčení a Japonsko za jeho součást východní. Polsko-japonské vztahy byly vcelku dobré, a tak se na jaře 1930 zdálo, že Stalinovu režimu hrozí společná polsko-japonská invaze. Sovětský svaz byl zdaleka nejrozlehlejší země na světě, rozkládal se od východu Evropy až k Tichému oceánu, a Stalin tudíž musel sledovat nejen plány evropských mocností, ale i asijské výboje Japonska.

Vždyť Tokio dosáhlo vojenské reputace právě na úkor Ruska. Japonsko se stalo světovou velmocí poté, co za rusko-japonské války v letech 1904–1905 porazilo carskou říši a zmocnilo se železničních tratí, které Rusové na Dálném východě vybudovali k tichomořským přístavům. Stalin si uvědomoval, že Polsko i Japonsko projevují živý zájem o sovětskou Ukrajinu a o řešení národnostní otázky v Sovětském svazu. Vše nasvědčovalo tomu, že palčivě prožíval i historické ponížení Ruska v Asii. Oblíbil si píseň „Na sopkách Mandžurie“, v níž se Japoncům slibovala krvavá odplata.²⁴

Zatímco chaos způsobený kolektivizací na západě Sovětského svazu posiloval obavy z možné polské intervence, nahrávaly nepokoje na východě země zdánlivě Japonsku. V sovětské střední Asii – zejména v sovětském Kazachstánu, jenž byl do značné míry muslimskou zemí – způsobila kolektivizace ještě větší otřesy než na Ukrajině, neboť po tamním obyvatelstvu vyžadovala ještě drastičtější proměnu jejich společenství. Národy Kazachstánu netvořili zemědělci, nýbrž kočovníci, a prvním krokem sovětské modernizace měl být jejich přechod k usedlému způsobu života. Ještě než mohla kolektivizace začít, museli se z kočovníků stát rolníci. Toto „usazování“ připravilo pastevece o jejich stáda, a tím i o zdroj obživy. Kočovníci se na svých velbloudech či koních odebrali přes hranice do muslimské oblasti Sin-ťiang v Číně (nazývané rovněž Turkestán), což Stalinovi vnuklo myšlenku, že jsou patrně agenty Japonska – hlavní velmoci angažující se ve vnitřních sporech Číny.²⁵

Nic nešlo podle plánu. Kolektivizace, jež měla zajistit upevnění sovětských pořádků, podle všeho spíš destabilizovala pohraniční území. Jak v sovětské Asii, tak v sovětské Evropě přinesla pětiletka, zvětšující příchod socialismu, místo blahobytu strašlivé utrpení a stát, jenž měl zosobňovat spravedlnost, na vývoj reagoval dosti tradičními bezpečnostními opatřeními. Poláci žijící v SSSR byli ze západního pohraničí deportováni a všude byly posílány jednotky pohraniční stráže. Světová revoluce se musela odehrát za zavřenými dveřmi a Stalin musel učinit kroky, aby ochránil to, co nazýval „socialismem v jedné zemi“.²⁶

A tak byl nucen načas odložit plány na zúčtování se zahraničními protivníky a znovu promyslet domácí politické záměry. Uložil svým diplomatům, aby s Polskem a s Japonskem začali dojednávat pakty o neútočení. Dohlédl i na to, aby Rudá armáda na západě Sovětského svazu přešla do stavu plné bojové pohotovosti. Nejvýmluvnější ovšem bylo, že pozdržel kolektivizaci. V článku vydaném 2. března 1930 pod působivým titulkem „Závrať z úspěchu“ tvrdil, že potíže kolektivizace vyplynuly z toho, že byla zaváděna s poněkud přílišným nadšením. Byla chyba – hlásal nyní – nutit rolníky vstupovat do kolchozů. A tak kolchozy začaly mizet stejnou rychlostí, s jakou byly donedávna vytvářeny. Na jaře 1930 sklídili vesničané na Ukrajině ozimou pšenici a zaseli obilí pro podzimní žně, jako kdyby jim půda patřila. Domnívali se, že vyhráli – což je celkem pochopitelné.²⁷

Stalin však uplatnil pouze taktický ústup.

Jakmile měl čas záležitost lépe promyslet, našel spolu s politbyrem účinnější prostředky, jak rolnictvo státu podržít. V následujícím roce se sovětská

politika na venkově prováděla už mnohem obratněji. Roku 1931 měla kolektivizace nastat prostě proto, že vesničané už nedostanou na vybranou. Mezi nižšími kádry ukrajinské organizace komunistické strany proběhla čistka, jež zajistila, že agitátoři působící ve vesnicích budou zcela oddáni svému cíli a budou mít na paměti, co je čeká a nemine, jestliže zklamou. Na nezávisle hospodařící rolníky byly uvalovány daně až do chvíle, kdy pro ně byl jediným východiskem vstup do kolchozu. Kolchozy se pomalu přeskupovaly a dostaly možnost vyvinout donucovací tlak na nezávislé zemědělce v sousedství. Směly si například odhlasovat, že jim seberou osivo. Bez zrní, které se uchovává na příští setbu, se však žádné funkční zemědělství neobejde – výběr osiva a jeho uchovávání je jeho základem. Konzumace zrna určeného k setí byla po většinu lidských dějin projevem krajního zoufalství. Rolník, který ztratil vládu nad osivem ve prospěch kolchozu, přišel o schopnost uživit se vlastní prací.²⁸

Deportace byly obnoveny a kolektivizace postupovala. Na sklonku roku 1930 a počátkem roku 1931 byli ze sovětské Ukrajiny deportováni příslušníci 32 127 dalších domácností – tedy zhruba týž počet jako při první vlně deportací, uskutečněné v roce devětadvacátém. Vesničané usoudili, že buď mohou zemřít vyčerpáním v gulagu, anebo vyhladověním kdesi poblíž domova, a rozhodovali se pro to druhé. Dopisy od přátel nebo od blízkých z vyhnanství občas unikly cenzuře a jeden z nich radil: „V žádném případě sem nejezděte. Umíráme tady. Je lepší se někde skrývat, je lepší tam i zemřít, protože ať se děje, co se děje, hlavně nejezděte sem.“ A tak si ukrajinští vesničané tváří v tvář procesu kolektivizace – jak se dovtíпил jistý stranický agitátor – zkrátka vybrali „raději vyhladovění doma než vyhnaní do neznáma“. Protože kolektivizace v roce 1931 postupovala pomaleji, rodinu po rodině, a ne po celých vesnicích, bylo těžší jí vzdorovat. Nedochozelo už k náhlým nájezdům, jež by rolníky vyprovokovaly k zoufalé obraně. Koncem roku přinesl tento nový přístup úspěch: na sedmdesát procent zemědělských usedlostí sovětské Ukrajiny bylo zkollektivizováno. Znovu bylo dosaženo úrovně z března 1930, a tentokrát natrvalo.²⁹

Po nepovedeném nástupu z roku 1930 dosáhl Stalin o rok později politického vítězství. Toto vítězství ve sféře politiky se však nepromítlo do ekonomiky. S obilnými výnosy něco nebylo v pořádku. V roce 1930 byly totiž úžasně hojné žně. Rolníci deportovaní na počátku roku 1930 v předešlých měsících zaseli ozim, a na jaře mohl tuto úrodu sklídit někdo jiný – na papíře byla už tou dobou zkollektivizována většina země. Navíc měsíce leden a únor nepatří k těm, kdy mají zemědělci napilno. Po březnu 1930, kdy byla kolektivizace odvolána, měli rolníci čas zasít jarní obilí jako svobodní hospodáři. V létě pak panovalo neobyčejně krásné počasí, a tak žně toho roku nasadily latku, jíž se v roce 1931 nedalo dosáhnout, ani kdyby bylo kolektivizované zemědělství stejně výkonné jako to individuální. Což nebylo. Rekordní úroda roku 1930 poskytla základní

údaje, jichž strana využila při plánování rekvizic v roce 1931. Moskva tedy čekala od Ukrajiny daleko víc, než jí mohla Ukrajina dát.³⁰

Na podzim 1931 bylo patrné, že první kolektivizované žně provází neúspěch. Mělo to mnohé příčiny: zavládlo špatné počasí a úrodu zčásti poničili škůdci, síla tažných zvířat byla omezená, protože venkované rozprodávali nebo vybíjeli dobytek, výroba traktorů zdaleka nedosahovala předpokládané intenzity, setbu a sklizeň narušoval proces kolektivizace, a tak vesničané, kteří přišli o půdu, už neviděli důvod, proč by se dřeli. Ukrajinský stranický předák Stanisław Kosior už v srpnu 1931 oznámil, že rekviziční plány jsou vzhledem k nízkým výnosům nereálné. Lazar Kaganovič mu sdělil, že za problémy ve skutečnosti vězí krádeže a ukrývání obilí. Kosior sice věděl lépe, jak se věci mají, avšak vnutil tento názor svým podřízeným.³¹

V roce 1931 byla ze sovětské Ukrajiny vyvezena více než polovina (neponičené) úrody. Mnohé kolchozy ale mohly splnit svou rekviziční povinnost výhradně za cenu odevzdání osiva na příští rok. Stalin 5. prosince nařídil, že se kolchozy, které ještě nesplnily roční dodávky, musejí svého osiva vzdát. Byl možná opravdu přesvědčen, že rolníci úrodu skrývají, a domníval se, že hrozba zabavení osiva je bude motivovat ke splnění dodávek. Jenže mnozí tentokrát vážně neměli, co by odevzdali. Na sklonku roku 1931 už mnozí venkované začali hladovět. Nehospodařili už na vlastním a neměli ani příliš možností odolávat rekvizicím, a tudíž neexistoval způsob, jimž by členům svých domácností zajistili potřebnou výživu. A na jaře 1932 už neměli dokonce ani žádné osivo, z něhož by vyrašila podzimní úroda. Ukrajinské stranické vedení požádalo stát o osivo v březnu 1932, jenže to už se setba opozdila, což znamenalo, že podzimní sklizeň bude bídná.³²

Už zpočátku roku 1932 lidé prosili o pomoc. Ukrajínští komunisté požadovali, aby jejich straničtí nadřízení poprosili Stalina, ať se obrátí se žádostí na Červený kříž. Členové kolchozů se snažili korespondovat se státními a stranickými institucemi. Jeden takový dopis vrcholil po několika odstavcích běžných úředních floskulí žalostným voláním: „Dejte nám chleba! Dejte nám chleba! Dejte nám chleba!“ Řadoví ukrajínští straničtí opomíjeli Kosiora a psali přímo Stalinovi, a to rozhněvaným tónem: „Jak máme budovat socialistickou ekonomiku, když jsme všichni odsouzeni pomřít hladu?“³³

Reálná hrozba hladomoru byla v očích ukrajinských úřadů naprosto zjevná, a začala být zřejmá i Stalinovi. Straničtí aktivisté i příslušníci tajné policie sepisovali nesčetná hlášení o úmrtích na následky podvýživy. V červnu 1932 napsal oblastní tajemník strany v Charkově Kosiorovi, že každý okres v jeho pravomoci hlásí hladovění. Kosior obdržel i dopis od jednoho člena Komsomolu, datovaný 18. června 1932, s názorným popisem toho, co bylo tou dobou nejspíš už veřejným tajemstvím: „Kolchozníci odcházejí do polí a mizí. Po několika dnech nalézáme jejich mrtvoly a naprosto bez emocí je pohřbíváme, jako by to bylo úplně přirozené. A třeba hned zítra někdo najde

tělo toho, kdo právě kopal hroby jiným.“ Téhož dne, 18. června 1932, Stalin v soukromí své pracovny připustil, že na sovětské Ukrajině vypukl „hladomor“. O den dřív ho vedení ukrajinské strany požádalo o potravinovou pomoc. Nevyhověl – odpověděl pouze, že na sovětské Ukrajině je třeba vybrat veškeré obilí přesně podle plánu. S Kaganovičem se shodli, že „je nutné ho bezpodmínečně ihned exportovat“.³⁴

Stalin náramně dobře věděl, co bude následovat. Poznal, že i za sovětské vlády je takový stav možný. Hladomor zuřil po celém Rusku i na Ukrajině už za občanské války a po ní. Souběh špatné úrody a nesmlouvavých rekvizic přivodil zejména v roce 1921 hladovění statisíců ukrajinských vesničanů. Nedostatek jídla byl zároveň jedním z důvodů, proč Lenin sáhl ke kompromisu, na němž se tehdy Stalin podílel. Bylo rovněž naprosto zřejmé, že i jeho politika kolektivizace může přivodit masové hladovění. Do léta 1932, jak dobře věděl, už v sovětském Kazachstánu zemřelo hladem přes milion lidí. Stalin z toho obvinil tamního stranického vůdce Filipa Gološčekina, ale ve skutečnosti musel chápat strukturální příčiny nastalé situace.³⁵

Stalin byl mistrem personální politiky, a tak připisoval ukrajinský hladomor selháním konkrétních osob. Od samého počátku a trvale považoval hladovění ukrajinských rolníků za zradu, již se dopustilo členstvo ukrajinské komunistické strany. Nemohl připustit možnost, že ho zavinil vlastní politikou kolektivizace – problém podle něj musel spočívat v jejím uskutečňování, ve vedení na místní úrovni, prostě kdekoli jinde než v myšlence samé. Když tuto transformaci v první polovině roku 1932 dál prosazoval, nespatořoval problém v utrpení svého lidu, ale spíš v hrozbě, že by následky hladomoru mohly poskvřnit obraz jeho kolektivizační politiky. Stěžoval si, že hladovějící ukrajinští venkované opouštějí rodnou republiku a svým „kňouráním“ demoralizují ostatní občany Sovětského svazu.³⁶

Budilo to dojem, že Stalin na jaře a v létě 1932 poněkud nedospěle doufal, že kdyby se hlad dal nějakým způsobem zapřít, vymizel by ze světa. Snad se domníval, že Ukrajina je beztak přelidněná a smrt několika stovek tisíc lidí by v dlouhodobém výhledu mnoho neznamenal. Požadoval tedy, aby ukrajinští úředníci splnili plánované cíle při rekvizici obilí navzdory vyhlídce na slabou úrodu. Místní straničtí úředníci byli sevřeni mezi Stalinovo rudé kladivo a ponurý srp reálné sklizně. Obtíže, na něž naráželi, byly objektivní a nedaly se vyřešit ideologií ani řečením: nedostatek osiva, pozdní setba, špatné počasí, nedostatek strojů, jež by zastaly lidskou práci, zmatky vyplývající ze závěrečného tlaku na provedení kolektivizace koncem roku 1931 a také hladoví, práce neschopní rolníci.³⁷

Svět, který byli místní agitátoři nuceni vídat na ukrajinském venkově, však mnohem lépe než řízné rozkazy a domýšlivá moskevská propaganda líčila ukrajinská dětská písnička:

Otče Staline, koukni sám,
jak kolchoz dává blaho nám.
Barák je v troskách, stodola padá,
každý hřebeč i kobyla pajdá.
Na domě kladivo a srp
a vevnitř jen hlad a smrt.
Krávy jsou pryč a taky svině,
jenom tvůj portrét visí na stěně.
V kolchoze je táta i máma,
děcka doma brečí sama.
Není sádlo ani chleba,
pro stranu ho bylo třeba.
Nikdo už není laskavý,
dítě sněd otec hladový.
Straníci nás ubíjejí,
na Sibiř nás posílají.³⁸

Kolem místních stranických aktivistů se šířila smrt a nad nimi panovala atmosféra zapírání. Hladomor byl drsný fakt, s nímž nepohnula soucitná slova, obratné formulace, deportace ani střelba. Od jisté chvíle už vyhladovělí rolníci nebyli schopni zastat sebemenší práci a sebevětší politický takt ani osobní nasazení na tom už nedokázaly nic změnit. Jenže když tato zpráva putovala úředními kanály nahoru, ztrácela na naléhavosti. Skutečné informace o hladovění, přicházející zezdola, narazily ve dnech 6.–9. července 1932 na plénu ukrajinského ústředního výboru strany v Charkově na politický tlak. Ukrajinští straníci si stěžovali, že nelze dostát naplánovaným ročním cílům v rekvizici obilí. Členové politbyra a Stalinovi emisaři z Moskvy Lazar Kaganovič a Vjačeslav Molotov však mlčeli. Měli od Stalina pokyn porazit „ukrajinské destabilizátory“.³⁹

Molotov i Kaganovič byli Stalinovi oddaní a věrní spojenci, vládli s ním stranickému politbyru, a tudíž ovládali Sovětský svaz. Stalin nebyl úplně bezkonkurenční diktátor, neboť politbyro v zásadě představovalo jakýsi typ kolektivní diktatury. Avšak tyto dva muži se na rozdíl od jeho předchozích spojenců v politbyru chovali bezvýhradně loajálně. Stalin jimi nepřetržitě manipuloval, byť to ve skutečnosti nebylo nutné. Oba sloužili revoluci tím, že sloužili jemu, a měli sklon mezi těmito postoji nerozlišovat. Kaganovič už dokonce Stalina označoval za „našeho otce“. V červenci 1932 prohlásil v Charkově před ukrajinskými soudruhy, že řeči o hladomoru jsou pouhou výmluvou pro lenivou část venkovanů, kterým se nechce pracovat, a také část aktivistů, kteří je odmítají ukáznit a nechtějí rekvírovat obilí.

Stalin byl tou dobou na dovolené – cestoval z Moskvy vlakem, obstojně vybaveným nejlepším proviantem, na jih přes hladovějící Ukrajinu do půvabného

lázeňského města Soči u Černého moře.⁴⁰ S Kaganovičem si psali a utvrzovali se v názoru, že celý hladomor je spiknutí namířené proti nim. Stalin přitom provedl šikovný manévr: naznačil, jako by to byli rolníci, ne on, kdo používá hlad jako zbraň. Kaganovič Stalina znovu ujistil, že řeči o Ukrajincích v roli „nevinných obětí“ jsou jen „mizerná kamufláž“ ukrajinských straníků. Stalin však projevil obavu, že „můžeme o Ukrajinu přijít“. Měla by být přetvořena v „pevnost“. Poté se shodli, že jediným rozumným přístupem je udržovat přísnou politiku rekvizic a vyvážet obilí co nejrychleji do zahraničí. Dosud Stalin používal přinejmenším pro vlastní uspokojení tento výklad příčinné souvislosti mezi hladomorem a nelojalitou ukrajinských komunistů: lidé tu hladověli v důsledku sabotáže, ukrajinští aktivisté svou práci sabotovali, místní zrádní vyšší straníční činitelé chránili své podřízené – a všichni to dělali ve službách polské špionáže.⁴¹

Ještě v roce 1931 si Stalin skutečně mohl vykládat politiku Polska a Japonska jako předzvěst obklíčení Sovětského svazu. Roku 1930 dosahovalo úsilí polských špiónů v SSSR vrcholu. Polsko na vlastním území potají založilo ukrajinskou armádu a cvičilo desítky Ukrajinců a Poláků na zvláštní misi na sovětské půdě. Japonci ve skutečnosti postupovali ještě hrozivěji. V roce 1931 zachytili Sověti nótu japonského velvyslance v Moskvě, v níž se diplomat přimlouval za přípravu agresivní války o Sibiř. Téhož roku Japonsko vpadlo do Mandžuska, provincie na severovýchodě Číny, která měla dlouhou hranici se sovětskou Sibiří.⁴²

Podle hlášení rozvědky z podzimu 1931 podepsaly Polsko a Japonsko tajnou dohodu o společném útoku na Sovětský svaz. Nebyla to pravda, a pokud nějaké polsko-japonské spojení přece jen vznikalo, zabránila mu v tom obratná sovětská zahraniční politika. Japonsko sice odmítlo dojednat s Moskvou pakt o neútočení, avšak Polsko se záměrem souhlasilo. Sovětský svaz takovou smlouvu s Polskem potřeboval, aby mohl v klidu pokračovat v započaté ekonomické transformaci, zatímco Polsko neplánovalo vyprovokovat válku a nyní se nacházelo v hospodářské krizi. Prakticky nereformovaný agrární systém této země nedokázal za takových podmínek utáhnout rostoucí vojenské výdaje. Sovětský vojenský rozpočet, řadu let srovnatelný s polským, byl nyní mnohem šetřejší. K podpisu polsko-sovětské smlouvy došlo v lednu 1932.⁴³

V letech 1932 a 1933 se o Polsku jako o reálné hrozbě nedalo vážně uvažovat. Polská armáda trpěla rozsáhlými rozpočtovými škrty. Sovětská policie a pohraniční stráž dopadly množství polských špiónů. Polští agenti v chaotickém roce 1930 kolektivizaci nezbrzdili a v roce 1932 se jim nepodařilo povzbudit vyhladovělé obyvatelstvo ke vzpouře, přestože se o to pokoušeli. A tak i nejhorlivější polští zastánci útočné politiky v létě 1932 vyrozuměli, že je načase zachovat klid. Jestliže jim Sověti navrhnou mír, přišlo jim nejlepší zdržet se provokací. A přitom polští diplomaté a špióni byli svědky hladomoru. Věděli, že „kanibalismus se tu stal do jisté míry zvykem“ a že vymřely „bez výjimky

celé vesnice“, neměli však nic společného s jeho příčinami a nemohli udělat nic, čím by obětem ulevili. Polsko přesto neuvědomilo svět o tom, co jeho diplomaté o hladomoru věděli. Například v únoru 1932 přišel na polský konzulát v Charkově anonymní dopis, jehož pisatel Poláky prosil, aby o hladomoru na Ukrajině informovali svět. To už byl ale se Sovětským svazem podepsán pakt o neútočení a Varšava nic podobného nezamýšlela.⁴⁴

Stalin nyní získal v západním pohraničí mnohem větší manévrovací prostor, než v jaký mohl doufat v roce 1930. Podpisem smlouvy o neútočení přistoupili Poláci v červenci 1932 na status quo a ukrajinští rolníci byli nyní generálnímu tajemníkovi strany vydáni na milost a nemilost. V srpnu Stalin (ještě stále na dovolené) předložil nejbližším spolupracovníkům s pedantickým nadšením teorii, že kolektivizace postrádá pouze náležité právní základy. Prohlásil, že socialismus potřebuje zákony na ochranu vlastnictví stejně jako kapitalismus. Stát by tudíž posílilo, kdyby byla celá zemědělská produkce prohlášena za státní vlastnictví a nepovolené hromadění potravin bylo označeno za krádež, jež by se trestala okamžitou popravou. A tak mohl být hladový venkovan zastřelen, když sebral bramborovou slupku z brázdy v zemi, která mu ještě donedávna patřila. Možná si Stalin vážně myslel, že takové opatření zabere – nicméně výsledkem bylo samozřejmě jedině to, že rolníci byli zbaveni jakékoli právní ochrany před drtivým násilím vítězného státu. Vždyť už pouhé vlastnění jídla zakládalo skutkovou podstatu trestného činu. Zákon vstoupil v platnost 7. srpna 1932.⁴⁵

Sovětští soudci obvykle literu zákona ignorovali, nicméně zbytek strany a státního aparátu jeho duchu rozuměl. Nejnadšenějšími vymahači tohoto zákona se nejednou stali mladí, kteří získali vzdělání v nových sovětských školách a věřili slibům nového režimu. Členstvu oficiální mládežnické organizace bylo sděleno, že jejich „hlavní úkol“ spočívá v „boji proti rozkrádání a ukrývání obilí a proti kulackým sabotážím“. Mládeži ve městech nabízel komunismus vzestup na společenském žebříčku, zatímco ke světu venkova, demonizované mu agitátory, se tato generace obracela zády. Vsesvazová komunistická strana bolševiků, mezi jejímiž členy se vyskytovalo nepoměrně mnoho Rusů a Židů, nyní přijala do svých řad mnohé mladé Ukrajince zastávající přesvědčení, že venkov je reakční, a ti se dychtivě zapojili do kampaně proti rolnictvu.⁴⁶

V polích vyrostly strážní věže, jež měly rolníkům zabránit, aby si odtud cokoli odnesli. Jen v Oděské oblasti jich bylo postaveno přes sedm set. Od domku k domku chodily úderky, mezi jejichž členy bylo na pět tisíc komsomolců, a zabavovaly všechno, co našly. Jak posléze vzpomínal jeden rolník, používali aktivisté „dlouhé kovové pruty, aby prohledali stáj, chlév i pece. Všechno promýčeli a všechno sebrali, do posledního zrnka.“ Řítily se vesnicí „jako černá smrt“ s pokřikem: „Vesničane, kde máš zrní? Přiznej se!“ Jejich brigády se pídily po všem, co připomínalo jídlo, dokonce i večeři vylovili ještě z pece a na místě ji spořádali.⁴⁷

Straničtí aktivisté z okolí se chovali jako armáda nájezdníků: brali, co mohli, a jedli, co se dalo, ale z jejich horečného nadšení nevzešlo skoro nic než nouze a smrt. Snad to byl pocit viny, nebo naopak sebevědomí vítězů, co je vedlo k tomu, že vesničany na každém kroku ponižovali. Močili do sudů s naloženými okurkami nebo přikazovali vyhladovělým rolníkům, aby spolu zápasili; občas je nutili, aby se plazili a štěkali jako psi, jindy je zase přinutili klečet v blátě a modlit se. Ženy přistižené v jednom kolchoze při krádeži byly svlečeny, zbity a nahé vláčeny přes vesnici. Jinde se zase členové úderné brigády v rolnickém domku opili a kolektivně znásilnili hospodářovu dceru. Ženy, které žily samy, byly za nocí pravidelně znásilňovány pod záminkou konfiskace obilí – po znásilnění jim byly potraviny skutečně odebrány. Tak v praxi vypadalo vítězství Stalinova zákona a stalinistického státu.⁴⁸

Nájezdy ani dekrety ovšem nevytvořily jídlo tam, kde nebylo k mání. Rolníci si pochopitelně jídlo schovávali a hladoví lidé ho samozřejmě kradli. Problém ukrajinského venkova však nepředstavovaly krádeže ani podvody, jimž násilná opatření vskutku dokázala zabránit. Problém představovaly hladovění a umírání. Plán dodávek se nepodařilo splnit, poněvadž kolektivizační úsilí neuspělo, úroda byla na podzim 1932 bídná a kvóty dodávek příliš vysoké. Stalin vyslal na Ukrajinu Molotova, aby soudruhy v „bitvě o zrna“ popohnal. Nadšení Stalinova sluhy však nemohlo na nastalé situaci nic změnit. I Molotov byl nucen 30. října doporučit, aby byly ukrajinské kvóty o něco sníženy. Stalin doporučení vyhověl, jenže brzy zaujal ještě kategoričtější stanovisko než kdykoli předtím. Do listopadu 1932 byla vybrána pouze třetina plánovaných dodávek.⁴⁹

V době, kdy do Kremlu docházely zprávy o neúspěšných rekvizicích, spáchala Stalinova manželka sebevraždu. Vybrala si k tomu datum 7. listopadu 1932 – patnácté výročí vypuknutí říjnové revoluce – a prohnala si kulku srdcem. Nikdy už se nedozvíme, co přesně to pro Stalina znamenalo, ale nejspíš to byl pro něj šok. Vyhrožoval, že se zabije taky. Kaganovič, který shledal, že se z jeho vzoru náhle stal někdo jiný, musel pronést smuteční řeč.⁵⁰

Následujícího dne přikročil Stalin k problému hladomoru s novou mírou nevraživosti. Dával vinu za tyto problémy ukrajinským soudruhům a venkovanům. Tyto nálady odrážejí dva telegramy politbyra, odeslané 8. listopadu 1932. Podle nich měl být individuálním i kolektivizovaným rolníkům na sovětské Ukrajině, kteří nesplnili dodávky, odepřen přístup k ostatním výrobkům. Dále tu byla vytvořena zvláštní trojka, jež měla za úkol urychlit odsuzování a popravu stranických aktivistů a rolníků, kteří se údajně provinili sabotáží. Ještě téhož měsíce bylo uvězněno 1 623 kolchozních úředníků. Obnovily se deportace a do konce roku bylo z Ukrajiny vyvezeno dalších 30 400 lidí. Výběrčí

nabádali vesničany: „Otevřete, nebo vyrazíme dveře! Zabavíme vám všechno, co máte, a skončíte v táboře.“⁵¹

Když Stalin v posledních týdnech roku 1932 vysvětloval neúspěch kolektivizace, dosáhl nových výšin ideologické troufalosti. Hladomor na Ukrajině, jehož existenci dřív – kdy ještě nebýval zdaleka tak krutý – připouštěl, se teď stal „pohádkou“, pomlouvačnými klepy šířenými z řad nepřátel. Výrukoval přitom s novou zajímavou teorií: odpor vůči socialismu roste s tím, jak jsou jeho úspěchy viditelnější, jelikož jeho ideologičtí nepřátelé vzdorují stále zoufaleji, neboť čelí vědomí definitivní porážky. Každý problém v Sovětském svazu se tudíž dal popsat jako ukázka nepřátelské akce – a nepřátelská akce se dala označit za důkaz pokroku.⁵²

Stalin dále tvrdil, že odpor vůči jeho politice na sovětské Ukrajině byl zvláštního druhu, a tak ho nepřiliš vnímavý pozorovatel nemusel nutně postřehnout. Nešlo už o otevřenou opozici, protože nepřátelé socialismu byli dávno „tiší“, ba dokonce „svatí“. „Kulaci dneška,“ pravil, „jsou mírní, přívětiví lidé, skoro svatoušci.“ Avšak právě lidé, tvářící se jako neviňátka, by měli být nahlíženi jako viníci. Rolník pozvolna umírající hladem byl navzdory tomu, jak se jevil, sabotérem v žoldu kapitalistických velmocí brojících proti Sovětskému svazu. Hlad tedy představoval odpor a tento odpor signalizoval, že vítězství socialismu je na dosah ruky. Nebylo to nicméně jen Stalinovo přemítání v Moskvě – byla to přímo ideologická linie, kterou Molotov a Kaganovič koncem roku 1932 prozrazovali při svých cestách po regionech, kde obyvatelstvo masově vymíralo.⁵³

Stalin toto hladovění, jež tak osobitě interpretoval, nikdy na vlastní oči neviděl, zato soudruzi na sovětské Ukrajině ano – a tak museli jeho ideologickou linii nějak sladit s tím, co jim napovídaly smysly. Museli nafouklá břicha vykládat jako politickou opozici a dospět k totálně překroucenému závěru: sabotéri nenávidí socialismus do té míry, že záměrně nechávají své rodiny vymřít. Zbídačelé tělesné schránky synů a dcer i otců a matek tedy nejsou ničím víc než fasádou, za níž nepřátelé kují pikle v zájmu zničení socialismu. I lidé umírající hladem byli proto někdy označováni za nepřátelské propagandisty, naplňující záměr podkopat socialismus. Mladí ukrajinští komunisté ve městech vyslechli přednášky o tom, že hladovějící jsou nepřáteli lidu, „kteří riskují život, jen aby zkalili náš optimismus“.⁵⁴

Ukrajinci v Polsku uspořádali sbírky, ale záhy zjistili, že sovětská vláda jakoukoli pomoc kategoricky odmítá. Ukrajinští komunisté žádající o potravinovou pomoc ze zahraničí, již sovětské úřady počátkem dvacátých let při předšlém hladomoru přijímaly, zůstali oslyšeni. Z politických důvodů si Stalin nepřál od vnějšího světa přijmout vůbec nic. Možná byl přesvědčen, že má-li se udržet na vrcholu strany, nesmí připustit, že jeho první velký politický program způsobil v zemi hladomor. Mohl však zachránit miliony lidských životů, aniž by na sebe Sovětský svaz strhl pozornost světového společenství: mohl

na několik měsíců upustit od vývozu potravin, uvolnit obilné rezervy (tři miliony tun) nebo prostě umožnit venkovanům přístup do místních sýpek. I kdyby se tato jednoduchá opatření uskutečnila až v listopadu 1932, mohla udržet počet obětí v řádu statisíců místo milionů. Stalin však nic z toho neudělal.⁵⁵

V posledních týdnech roku 1932, kdy nečelil žádné vnější hrozbě ani vnitřní opozici, se tedy Stalin rozhodl zahubit na sovětské Ukrajině miliony lidí – neexistuje pro to žádné jiné myslitelné odůvodnění než snaha prokázat, že před jeho mocí není úniku. Zaujal postoj čirého zla, v němž ukrajinští rolníci ztělesňovali agresory a on figuroval jako oběť. Hlad byl formou agrese – pro Kaganoviče uplatněné v třídním boji, pro Stalina v ukrajinském boji za nezávislost – a jedinou obranu proti ní skýtalo úplné vyhladovění protivníka. Zdálo se, že Stalin je plně odhodlán prokázat svou vládu nad ukrajinským rolnictvem a že je zároveň spokojen s rozsahem utrpení, jež si jeho postoj vyžádal. Indický myslitel a ekonom Amartya Sen tvrdil, že hladovění je „závislé na oprávnění, ne na dostupnosti potravy jako takové“. Miliony lidí na sovětské Ukrajině nicméně nezabila nouze o potraviny, nýbrž způsob jejich distribuce, a právě Stalin rozhodoval, co komu náleží.⁵⁶

Třebaže kolektivizace způsobila katastrofu v celém Sovětském svazu, důkazy o zjevně promyšleném hromadném vraždění milionů lidí jsou nejočividnější na Ukrajině. Proces kolektivizace byl spojen s masivním popravováním a deportacemi po celé zemi a rolníci a kočovníci, tvořící základ pracovní síly internované v gulagu, pocházeli ze všech sovětských republik. Nutno uznat, že v roce 1932 postihly hladomory nejružnější části sovětského Ruska stejně jako Ukrajinu, avšak politika uplatněná zde byla odlišná, vražedná. Na sklonku roku 1932 a počátkem roku 1933 bylo pouze – anebo hlavně – na sovětské Ukrajině uplatněno sedm rozhodujících kroků. Každý z nich se mohl jevit jako neškodné administrativní opatření a každý z nich byl v oné době bezpochyby právě takto vykládán, a přece všechny zapříčinily zabíjení lidí.

1. Dne 18. listopadu 1932 museli ukrajinští rolníci vrátit zásoby obilí, na něž měli předtím nárok vyplývající ze splnění dodávkových kvót. To znamenalo, že hrstka míst, kde se rolníci dočkali slušné úrody, byla zbavena malých rezerv, které ještě měli. Do těchto oblastí přispěchaly stranické brigády v doprovodu státní policie a zuřivě zabavovaly veškeré objevené potraviny. Rolníci předtím na odevzdané obilí nedostali žádné potvrzenky, a tak čelili nekonečným prohlídkám a šikanování. Ukrajinské stranické vedení se snažilo zachránit aspoň nějaké osivo, ale neúspěšně.⁵⁷
2. O dva dny později, 20. listopadu 1932, byly zavedeny trestné normy na maso. Vesničané, kteří nedokázali splnit normy obilných rekvizic, museli nyní platit zvláštní daně ve formě masa. Ti, kdo ještě chovali nějaká

zvířata, je museli odevzdat státu. Dobytek a prasata byly jejich poslední rezervou, záchranou před smrtí vyhladověním. Jedna venkovská dívka si vybavovala, že „kdo měl krávu, nehladověl“. Kráva dává mléko a v nejhrošším případě ji lze porazit. Jiná dívka vzpomínala, jak bylo její rodině zabaveno jediné prase a poté i jediná kráva. Když dojnici odváděli, chytla se jí za rohy. Mohl to být projev toho, že dospívající děvčata byla se zvířaty v hospodářství spjata, ale také doklad zoufalství. I po splnění této trestné masové normy však museli rolníci splnit původní požadovanou dodávku obilí. Jestliže to nesvedli ani pod hrozbou, že přijdou o domácí zvířectvo, jistě nedokázali vyhovět výběřčím ani potom. A tak hladověli.⁵⁸

3. Osm dnů poté, 28. listopadu 1932, zavedly sovětské úřady „černou listinu“. Podle tohoto nového opatření musely kolchozy, jež nesplnily požadované dodávky, okamžitě odevzdat patnáctinásobné množství obilí nad obvyklou měsíční kvótu. V praxi to znovu znamenalo, že přijely hordy aktivistů jištěné policií, v jejichž pravomoci bylo zabavit všechno. Žádná vesnice nemohla splnit patnáctinásobnou kvótu, a tak společenství přišlo o veškeré jídlo. Obce zapsané na černou listinu zároveň nesměly obchodovat se zbytkem země ani od něj přijímat jakékoli zboží. Byly odříznuty ode všech potravin i od veškerých zásob odkudkoli zvenčí. Z daných oblastí, o jejichž zařazení na černou listinu se někdy rozhodovalo až v Moskvě, se staly zóny smrti.⁵⁹
4. Dne 5. prosince 1932 předložil bezpečnostní velitel Ukrajiny – kterého si Stalin vybral – důvody, proč je třeba pronásledovat ukrajinské stranické úředníky, aby nebyli při rekvizicích úrody liknaví. Vsevolod Balickij je v Moskvě 15. a 24. listopadu probral se Stalinem osobně. Hladomor na Ukrajině měl být podle Balického chápán jako důsledek spiknutí ukrajinských nacionalistů, zejména pak vyhnanců s vazbami na Polsko. Každý, kdo nesplnil při rekvizicích svůj úkol, byl tudíž nepřítelem státu.⁶⁰

Tato politická linie měla ale ještě hlubší dopady. Propojení ukrajinského nacionalismu s ukrajinským hladomorem ospravedlňovalo trestání lidí, kteří se předtím angažovali v sovětské politice usilující o rozvoj ukrajinského národa. Stalin zastával názor, že národnostní otázka je v podstatě otázkou rolnickou, a když zrušil Leninův kompromis uzavřený s rolníky, zrušil tím i Leninův kompromis uzavřený s národy. Moskva 14. prosince schválila deportaci ukrajinských komunistů do koncentračních táborů pod záminkou, že tito soudruzi zneužívali sovětskou politiku, aby mohli šířit ukrajinský nacionalismus, a umožnili tudíž nacionalistům sabotovat dodávky obilí. Poté se Balickij nechal slyšet, že odhalil „ukrajinskou vojenskou organizaci“ a vzbouřenecké skupiny Poláků. V lednu 1933 oznámil odhalení více než tisícovky ilegálních spolků a v únoru prý potřel plány

polských a ukrajinských nacionalistů na svržení sovětské moci na Ukrajině.⁶¹

Zdůvodnění byla smyšlená, nicméně tato politika přinesla ovoce. Polsko stáhlo z Ukrajiny své agenty a vzdalo se i veškerých nadějí na politické využití katastrofy způsobené kolektivizací. Polská vláda se snažila loajálně dostát smlouvě o neútočení, podepsané v červenci 1932, a upustila také od snahy upoutat mezinárodní pozornost k prohlubujícímu se sovětskému hladomoru. A hlavně politika Balického, byť se honila za přízraky, vyvolala lokální poslušnost vůči Moskvě. Masová zatýkání i masové deportace dávaly jasně najevo: s každým, kdo hodlá rolníky bránit, bude naloženo jako s nepřítelem. V těchto rozhodujících týdnech na konci prosince, kdy úmrtnost na sovětské Ukrajině vzrostla do statisíců, si místní aktivisté a úředníci dobře uvědomovali, proč není záhodno stavět se stranické linii na odpor. Kdyby neprováděli rekvizice, ocitli by se – v nejlepším případě – v gulagu.⁶²

5. Dne 21. prosince 1932 potvrdil Stalin (prostřednictvím Kaganoviče) roční dodávkovou normu obilí pro sovětskou Ukrajinu, jež měla být naplněna do ledna 1933. O šest dnů později sovětské politbyro stanovilo Ukrajině povinnost dodat plnou třetinu obilí, jež měla být nashromážděna od zemědělců z celého Sovětského svazu. Ve chvíli, kdy už umíraly hlady statisíce lidí, poslal Stalin Kaganoviče do Charkova, aby držel bič nad ukrajinským stranickým vedením. Hned po jeho příjezdu, tedy 20. prosince večer, se muselo sejít ukrajinské politbyro, které zasedalo do čtyř hodin ráno a rozhodlo, že dodávky se musejí splnit. Vyneslo rozsudek smrti nad třemi miliony spoluobčanů. Všichni v zasedacím sále v oněch předjitřních hodinách věděli, že nelze vybrat obilí od beztak už hladovějících lidí, aniž by to mělo strašlivé následky. Přitom prostá tříměsíční přestávka v rekvizicích by sovětskou ekonomiku nepoškodila – a byla by zachránila život většině z oněch tří milionů nuzujících. Jenže Stalin a Kaganovič trvali na přesném opaku. Podle Kaganoviče stát „úporně“ bojoval o splnění plánu.⁶³

Když Stalinův vyslanec splnil svůj úkol v Charkově, vydal se na inspekci po sovětské Ukrajině, přičemž všude požadoval „stoprocentní“ splnění plánu, odsuzoval místní úředníky a nařizoval deportace jejich rodinných příslušníků. Do Charkova se vrátil 29. prosince 1932, aby vůdcům ukrajinské strany připomněl, že se má vybrat také osivo.⁶⁴

6. V prvních týdnech roku 1933 na Ukrajině řádl hladomor, a tak Stalin uzavřel nejen hranice republiky, aby venkované nemohli uprchnout, ale i jednotlivá města, aby v nich rolníci nemohli žebrot. Od 14. ledna 1933 museli být sověšší občané vybaveni takzvanými vnitřními pasy, aby mohli doložit své trvalé bydliště. Rolníci žádné neobdrželi. Balickij Moskvu 22. ledna

1933 varoval, že rolníci opouštějí republiku, a Stalin s Molotovem nařídili policii, aby jim v tom zabránila. Následujícího dne bylo zakázáno prodávat rolníkům vlakové jízdenky na delší vzdálenosti. Stalin toto opatření zdůvodnil slovy, že venkovští uprchlíci ve skutečnosti nežebrají o chléb, nýbrž podílejí se na „kontrarevolučním spiknutí“, čímž slouží jako živá propaganda organizovaná Polskem a dalšími kapitalistickými státy, které chtějí zdiskreditovat kolchozy. Do konce února 1933 bylo pochyťáno a do rodných vesnic odesláno zemřít hladem na 190 000 venkovanů.⁶⁵

Stalin si tedy na Ukrajině vybudoval „pevnost“, nicméně byla to pevnost připomínající obří „hladový tábor“ se strážními věžemi a uzavřenými hranicemi, kde se předepisovala nesmyslná dřina a v němž neutuchalo vědomí snadno předvídatelné smrti.

7. Dokonce i po odvedení dodávek za rok 1932, jež byly vybrány koncem ledna 1933, se obilí rekvírovalo dál. Zabavování pokračovalo v únoru a březnu, kdy straničtí příslušníci pátrali po zásobách na jarní setbu. Na sklonku prosince 1932 Stalin schválil Kaganovičův návrh, aby byly v rámci plnění ročního plánu zabaveny i tyto rezervy. Kolchozům tak nezbylo nic, co by mohly zasít a na podzim sklídit. Obilí na setbu se přitom mohlo odebrat z vlaků, které byly neustále připraveny vyvézt je ze země, anebo z oněch tří milionů tun, jež Sovětský svaz uchovával jako rezervu. Místo toho však bylo zabaveno to málo, co sovětským rolníkům na Ukrajině ještě zbylo. Častokrát to byl poslední zbyteček jídla, které rolníci potřebovali, aby přežili do jarních žní. V průběhu jediného měsíce bylo v ukrajinských vesnicích zatčeno 37 392 osob, z nichž mnohé se zřejmě snažily jen zachránit své rodiny před blížící se smrtí.⁶⁶

Tato poslední konfiskace se rovnala vraždě – jakkoli ti, kdo ji prováděli, byli zhusta přesvědčeni, že konají správně. Jistý aktivista vzpomínal, že toho jara „viděl lidi umírající hladem. Viděl jsem modrající ženy a děti s nafouklými břichy; ještě dýchali, ale měli už prázdné oči bez života.“ Podotýkal, že to „všechno jsem sice viděl, ale nezešílel jsem ani jsem nespáchal sebevraždu.“ Stále se totiž opíral o své přesvědčení: „Tak jako předtím jsem věřil, protože jsem chtěl věřit.“ Jiní aktivisté nepochybně věřili méně, a o to víc se báli. Uplynulý rok se nesl ve znamení čistky na všech úrovních ukrajinské strany a v lednu 1933 pak vyslal Stalin vlastní kádry, aby obsadili její špičky. A tak tito komunisté, kteří se už ze své víry nikomu nevyznávali, utvořili „mlčenlivou zeď“, jež obklíčené odsoudila. Naučili se, že projevit odpor znamená stát se obětí čistky a sdílet osud lidí, o jejichž smrt se zrovna přičiňovali.⁶⁷

Počátkem roku 1933 za sebou straníci na sovětské Ukrajině nechávali hrobové mlčení. Venkov má vlastní repertoár zvuků, měkčích a klidnějších než město,

zato neméně předvídatelných a uklidňujících srdce těch, kdo se tu narodili – Ukrajina však umkla.

Rolníci vybili dobytek (nebo o něj přišli ve prospěch státu), pozabíjeli kuřata, pak i kočky a psy. Utekli i lidé, pokud měli štěstí, ale častěji už byli po smrti nebo příliš zesláblí, aby ještě vydávali nějaké zvuky. Od pozornosti světa je odřízl stát, kontrolující tisk i pohyb zahraničních novinářů. Stranická linie, podle níž se hladovění rovnalo sabotáži, je pak odřízla od oficiální pomoci nebo soucitu, nezměrná bída a nespravedlivé plánování je odřízlo od chodu ekonomiky a nařízení vynucované policejními kordony od zbytku země – takže umírali osamoceně, osamoceně umíraly i jejich rodiny, vymíraly celé vesnice. O dvacet let později označila politická filozofka Hannah Arendtová tento hladomor na Ukrajině za klíčovou událost při vytváření moderní „atomizované“ společnosti, za odcizení každého ode všech ostatních.⁶⁸

Hlad nevedl ke vzpouře, nýbrž k amorálnosti, zločinům, lhostejnosti, šílenství, ochromení a nakonec k smrti. Rolníci zažili měsíce nepopsatelného utrpení – nepopsatelného nejen proto, že bylo tak vleklé a bolestné, ale i z toho důvodu, že lidé byli příliš slabí, příliš chudí a nevzdělaní, a tak nedokázali popsat, co se s nimi dělo. Ti, kdo přežili, si to však pamatovali. Jeden z nich vzpomínal, že rolníci „umírali, umírali a umírali“ nehledě na to, co dělali. Jejich smrt byla pomalá, ponižující, všudypřítomná a společná. Skoro nikomu se nepodařilo zemřít se špetkou důstojnosti. Petro Veldij tedy projevil vzácnou sílu, když se v den své předpokládané smrti vlekl přes vesnici. Zbylí vesničané se ho ptali, kam má namířeno: odpovídal jim, že si jde lehnout na hřbitov. Nechtěl, aby přišel někdo cizí a odtáhl jeho tělo někam do šachty, a tak si vlastnoručně vykopal hrob, jenže v době, kdy se dobelhal na hřbitov, už v něm leželo tělo někoho jiného. Vykopal si jiný, ulehл do něj a čekal.⁶⁹

Jen velice málo lidí zvenčí se stalo svědky toho, co se v oněch nejhorších měsících dělo, a dokázalo toto utrpení popsat. Novinář Gareth Jones přijel na vlastní útraty do Moskvy, porušil zákaz cestovat na Ukrajinu a 7. března 1933 nastoupil do vlaku směr Charkov. Vystoupil v nazdařbůh zvolené malé stanici a procházel venkovem s batohem plným jídla. Narazil tam na „hladomor kolosálních rozměrů“. Kamkoli přišel, slyšel tyto dvě věty: „Všichni opuchli hladem“ a „Čekáme na smrt“. Nocoval na zaneřáděných podlahách s hladovějícími dětmi a dozvěděl se pravdu. Jednou se rozdělil o jídlo s nějakou holčičkou, a ta zvolala: „Teď jsem snědla něco tak báječného, že umřu šťastná!“⁷⁰

Téhož jara cestovala po sovětské Ukrajině Maria Łowińska po boku svého muže, který se tu snažil prodávat rukodělné výrobky. Vesnice, jež znal z předchozích cest, byly nyní opuštěné. Manžele děsilo nekonečné ticho. Když zaslechli kokrhat kohouta, udělalo jim to takovou radost, že je vlastní reakce doslova vyděsila. Ústředí sem vyslalo ukrajinského hudebníka Josypa Panasenka s orchestrem banduristů [bandura je ukrajinský strunný nástroj podobný mandolíně – pozn. překl.], aby hladovějícím rolníkům přinesli kulturu. Třebaže

stát venkovany připravil o poslední drobečky potravy, projevil groteskní snahu zušlechťovat jejich myšlení a povzbuzovat ducha umírajících. Muzikanti nacházeli jednu vyliďněnou vesnici za druhou. Pak konečně narazili na nějaké lidi: dvě mrtvá děvčátka v posteli, nohy muže visící z pece a nepříčetnou starěnu, nehty se prohrabující v hlíně. Stranický funkcionář Viktor Kravčenko přijel navečer do jedné obce na výpomoc při žních a nazítří objevil na tržišti sedmnáct mrtvol. Takové výjevy byly k vidění ve vesnicích na celé sovětské Ukrajině, protože na jaře 1933 tu umíralo více než deset tisíc osob denně.⁷¹

Ti Ukrajinci, kteří se rozhodli vstup do kolchozu nesabotovat, doufali, že aspoň unikli deportacím. Teď však mohli být klidně deportováni proto, že kolchozy nefungovaly. Od února do dubna 1933 bylo ze sovětské Ukrajiny vyvezeno na patnáct tisíc vesničanů. Z oblastí, které k ní na jihu a východě přiléhaly a jako součásti Ruské republiky Sovětského svazu je obývali příslušníci ukrajinské národnosti, bylo za nesplnění dodávek obilí deportováno asi šedesát tisíc lidí. V roce 1933 bylo do gulagu posláno kolem 142 000 sovětských občanů, většinou vyhladovělých nebo nemocných tyfem, mnozí opět ze sovětské Ukrajiny.⁷²

V táborech se pokoušeli najít jídlo, ale protože politika gulagu velela krmit silné a brát slabým, a tito deportovaní už byli hladem zesláblí, byla to zoufale těžká snaha. Když se vězňové přiotrávili nějakými divoce rostoucími bylinami či odpadky, táboroví úředníci je trestali za ulejšťování. V roce 1933 tu zemřelo hladem a na nemoci z podvýživy nejméně 67 297 lidí a 241 355 dalších zahynulo ve zvláštních sídlišťích. Mnozí z nich pocházeli ze sovětské Ukrajiny. Nespočetné tisíce dalších zemřely během dlouhé cesty z Ukrajiny do Kazachstánu nebo do pustiny Dálného severu. Mrtvoly se vyhazovaly z vlaků a pohřbívaly na místě, takže jména ani počty mrtvých neznáme.⁷³

Ti, kdo opustili domov ve zbědovaném stavu na pokraji smrti, měli v cizím prostředí pramalou naději na přežití. Jak zaznamenal jeden státní úředník v květnu 1933: „Na svých cestách jsem mnohokrát viděl, jak úředně potvrzení vyhnanec bloudí po vesnicích jako stíny a hledají skrojek chleba nebo se pídí po odpadcích. Jedí zdechliny, zabíjejí psy a kočky. Vesničané se před nimi zamykají. Ti, jimž se přece jen podaří vejít dovnitř, padají před pánem domu na kolena a se slzami škemrají o skývu chleba. Viděl jsem několik lidí umírat na stezkách mezi vesnicemi, v lázních a ve stodolách. Viděl jsem, jak se hladoví umírající plazí po ulicích. Když je sebrala policie, po několika hodinách vydechli naposled. Koncem dubna jsme s vyšetřovatelem našli u jedné stodoly mrtvolu. Poslali jsme pro policistu a lékaře, aby ji odklidili, a oni objevili ve stodole další. Oba zemřeli hladem, na těle neměli sebemenší stopy po násilí.“ Ukrajinský venkov už vyvezl do zbylých oblastí Sovětského svazu potraviny a teď vyvážel část následného hladomoru do gulagu.⁷⁴

Děti narozené na sovětské Ukrajině koncem dvacátých a počátkem třicátých let se ocitaly ve světě smrti, uprostřed bezmocných rodičů a nepřátelských

úřadů. Chlapci narození v roce 1933 se dožívali v průměru sedmi let. I za těchto okolností si některé mladší děti dokázaly zachovat aspoň trochu dobré mysli. Hanna Sobolewská, jejíž otec a pět sourozenců podlehl hladomoru, si zapamatovala bolestnou naději svého nejmladšího bratříčka Józefa. Ačkoli už byl opuchlý hladem, jevil ještě známky života. Jednou se mu zdálo, že vidí ze země růst obilí, jindy byl přesvědčen, že našel houby. „Teď budeme žít!“ volal a opakoval ta slova večer před spaním. Pak se jednoho rána probudil a oznámil: „Všechno umírá.“ Školáci zpočátku psali příslušným úřadům v naději, že hlad je jen důsledkem nedorozumění. Například třída jedné základní školy zaslala stranickým funkcionářům dopis, v němž žádala „o vaši pomoc, protože už padáme hladem. Máme se učit, jenže jsme příliš hladoví, než abychom ještě zvládli chodit.“⁷⁵

Brzy už na tom nebylo nic pozoruhodného. Ve škole v Charkovské oblasti, kam chodil osmiletý Jurij Lysenko, se jednou jistá dívka prostě sesunula, jako kdyby usnula. Dospělí se k ní vrhli, avšak Jurij věděl, že spolužačka už nemá sebemenší naději, „že umřela a pohřbí ji na hřbitově, jako pohřbívali lidi večera, předevěrem a denně“. Chlapci z jiné školy se vypravili k rybníku s vidinou nějakého úlovku a vytáhli odtamtud useknutou hlavu svého spolužáka. Jeho rodina už vymřela. Znamenalo to, že ho předtím snědli? Nebo přežil smrt rodičů a stal se obětí kanibala? Nikdo neměl nejmenší tušení, ale pro ukrajinské děti v roce 1933 byly takové otázky samozřejmé.⁷⁶

Rodina neplnila své poslání. Manželství trpěla, když se ženy, někdy s hněvivým souhlasem muže, oddávaly prostituci s místními stranickými pohlaváry – za mouku. Nicméně rodiče se nedokázali o děti postarat, ani když byli ještě naživu, pospolu a dělali to nejlepší, co za daného stavu mohli. Jistý otec ve Vinnické oblasti se vydal na hřbitov pohřbít jedno ze svých dvou dětí, a když se vrátil, shledal, že zemřelo i to druhé. Někteří milující rodiče své potomky chránili tím, že je zamykali, aby byli v bezpečí před hordami potulujících se kanibalů. Jiní své děti raději posílali pryč z domova v naději, že je zachrání někdo jiný: dávali je ke vzdáleným rodinám nebo cizincům, případně je odkládali na železničních zastávkách. Zoufalí venkované zvedali nemluvněta k okénkům vlaků nejen proto, aby žebrale o jídlo – často se tak snažili děťátko udat nějakému cestujícímu, který obvykle pocházel z města, a tudíž ho nečekala smrt vyhladověním. Otcové a matky posílali své ratolesti do měst žebrot, ovšem s velice krušnými výsledky. Některé děti zemřely hladem už po cestě nebo v cíli výpravy. Jiné sebrala policie, zemřely potmě v neznámém velkoměstě a byly pohřbeny do hromadného hrobu s jinými dětskými tělčky. A pokud se nejmenším povedlo vrátit domů, zřídka kdy přinášeli dobré zprávy. Petro Savhira jel s jedním bratrem do Kyjeva žebrot, a když se vrátil, byli už po smrti další dva.⁷⁷

Tváří v tvář smrti hladem se některé rodiny rozdělily, rodiče se obrátili proti dětem a děti proti sobě. Státní bezpečnost OGPU cítila povinnost zaznamenat,

že na sovětské Ukrajině „rodiny zabíjejí své nejslabší členy, obvykle děti, a jejich maso pak jedí“. Nesčetní rodiče zabili a snědli své ratolesti, a potom stejně zemřeli hladu. Jedna matka uvařila svého syna sobě a své dceři. Jistá šestiletá dívka, kterou zachránili vzdálenější příbuzní, svého otce naposledy viděla, když si brousil nůž s úmyslem ji podříznout. Výjimkou nebyly ani jiné příbuzenské kombinace. Jedna rodina zabila snachu, její hlavu hodila prasatům a zbytek těla si upekla.⁷⁸

V širším smyslu však rodiny stejně jako hlad rozbíjela politika, obracející mladší generaci proti starší. Členové Komsomolu působili v brigádách rekvirujících obilí. Ještě mladší děti, pionýři, se měly stát „očíma a ušima strany v rodině“. Ti zdravější byli povoláni k hlídání polí před případnými zloději. Na strážních věžích sovětské Ukrajiny stálo v létě 1933 půl milionu dospívajících chlapců a děvčat, kteří dostali za úkol sledovat dospělé. Od všech dětí se očekávalo, že budou na své rodiče donášet.⁷⁹

Boj o přežití byl provázen morálními i fyzickými strastmi. Jedna lékařka napsala v červnu 1933 kamarádce, že se z ní ještě nestal kanibal, ale „není jisté, že se v něj neproměním, než Ti můj dopis dojde“. Slušní umírali jako první. Umírali ti, kdo nechtěli krást ani se prostituovat. Umírali ti, kdo darovali jídlo druhým. Umírali ti, kdo nehodlali jíst mrtvoly, i ti, kdo nemínili zabít bližního. Rodiče, kteří se odmítli uchýlit ke kanibalismu, umírali ještě před svými dětmi. Ukrajina byla v roce 1933 plná sirotků, jichž se někdy ujali cizí lidé. Jídla však bylo tak poskrovnu, že ani nejlaskavější z nich nemohli pro nejmenší mnoho udělat. Chlapci a děvčata tak leželi na prostěradlech či příkrývkách, jedli vlastní výkaly a čekali na smrt.⁸⁰

V jedné vsi v Charkovské oblasti se pár žen snažilo o děti pečovat, jak jen to šlo. Podle vzpomínek vytvořily „něco na způsob sirotčince“. Jejich chráněnci byli přesto v žalostném stavu: „Děti měly nafouklá břicha, tělíčka byla samé zranění a strup, prostě celá rozpraskaná. Vynášely jsme je ven a posazovaly na prostěradla, a ony sténaly. Vtom najednou zmlkly, takže jsme se obrátily, co se děje, a ony jedly nejmenšího – malého Peťku. Rvaly z něj strupy a cpaly si je do pusy. A Peťka dělal totéž: trhal si strupy a cpal se jimi. Další děti se přisávaly k jeho ranám a sály mu krev. Vzaly jsme děcko z dosahu těch hladových úst a rozplakaly jsme se.“⁸¹

Kanibalismus je tabu v literatuře stejně jako v životě, poněvadž lidské společenství se snaží chránit svou důstojnost a potlačuje záznamy o nejzoufalejším způsobu, jak přežít. Ukrajinci žijící mimo svou vlast pokládali a pokládají kanibalismus za strašlivou hanbu, nicméně kanibalismus v roce 1933 na sovětské Ukrajině dokládá mnohé o sovětském režimu, kdežto o ukrajinském národu nevypovídá zhola nic. Takové excesy způsobuje hlad. Na Ukrajině nadešel moment, kdy v zemi téměř nebo úplně došlo obilí a jediné dostupné maso bylo lidské. Obchodovalo se s ním na černém trhu a nejspíš se dalo opatřit i oficiální cestou. Policie vyšetřovala každého, kdo maso prodával, a státní úřady mezitím

přivíraly oči nad jatkami a řeznictvími. Komsomolec v Charkovské oblasti označoval svým nadřízeným, že jediný způsob, jak splnit masnou normu, obnáší dodat výběřím maso lidské. Kouř z komína ve vesnici byl podezřelý, jelikož to mohlo znamenat, že se k jídlu sešli kanibalové nebo že si tu pečou jednoho z rodinných příslušníků. Policie šla podle kouře a uspořádala zátah. V letech 1932 a 1933 bylo na Ukrajině za kanibalismus odsouzeno nejméně 2 505 lidí, i když skutečný počet případů byl jistě mnohem vyšší.⁸²

Obyvatelé Ukrajiny toto jednání nepokládali za přípustné. I v nejtěžších fázích hladomoru vesničany pobouřilo, pokud mezi sebou odhalili kanibaly, a to natolik, že je pak spontánně utloukli či upálili. Většina místních kanibalismu nepodlehla: sirotek byl dítě, které rodiče nesnědli. Nicméně i ti, kdo lidské maso jedli, k tomu měli různé důvody. Někteří byli prostě zločinci nejhoršího kalibru. Například bratr Basila Graněviče Kolja se stal obětí kanibala, a když byl vrah vypátrán a zatčen, našla se v jeho domě Koljova hlava spolu s deseti dalšími. Leckdy se to však odehrávalo jako zločin bez zdokumentovaných obětí. Někteří rodiče své děti zabili a snědli – v takových případech se staly oběťmi pochopitelně ony –, zatímco jiní své potomky zapřísahali, aby neváhali využít jejich těla, až vydechnou naposled. Nejedno ukrajinské dítě bylo nuceno bratrovi nebo sestře sdělit: „Maminka říká, že kdyby umřela, máme ji sníst.“ Byla v tom prozíravost i láska.⁸³

Jednu z úplně posledních funkcí, kterou stát ještě zvládal plnit, představovala likvidace mrtvol. Jak napsal jeden ukrajinský student v lednu 1933, byl to obtížný úkol: „Pohřbít mrtvé není pokaždé možné, protože umírají hlady někde v polích nebo se vlečou od vesnice k vesnici.“ Města objížděly brzy po ránu vozy, aby odstranily těla rolníků, zemřelých v průběhu noci. Na vesnicích tvořili zdravější rolníci brigády, jež sbíraly a pohřbívaly mrtvé. Jen zřídkakdy přitom měli chuť nebo sílu kopat hroby dostatečně hluboké, a tak zpod hlíny vykukovaly mrtvolám dlaně a chodidla. Pohřební brigády byly placeny podle počtu sebraných těl, čehož někteří členové zneužívali: nakládali spolu s mrtvými i osoby hodně zesláblé a pohřbívali je ještě zaživa. Po cestě se s takovými lidmi dávali do řeči a vysvětlovali jim, že beztoho zakrátko zemřou hlady – takže jaký je v tom rozdíl? V několika málo případech se takovým obětem povedlo z mělkého masového hrobu vyhrabat. Slábli a umírali však i hladoví kopáči těchto hrobů a jejich zhroucená těla zůstávala ležet v místech, kam dopadla. Jak si vybavoval jeden agronom, tyto mrtvolky potom „požírali psi, kteří na útěku před pekáčem zdivočeli“.⁸⁴

Na podzim 1933 přivedly žně do vesnic sovětské Ukrajiny vojáky Rudé armády, aktivisty komunistické strany, dělníky a studenty. Hladovějící rolníci, nahnaní do práce navzdory blížící se smrti, zaseli na jaře obilí, jehož sklizně se už nedožili. Noví osadníci přicházející ze sovětského Ruska převzali jejich usedlosti i vesnice a zjistili, že se musejí napřed zbavit těl původních obyvatel. Tlející mrtvolky se jim často rozpadaly v rukou. Když se noví osídlenci

přesvědčili, že žádné drhnutí ani vymalování nedokáže ten zápach odstranit, někdy raději domy zase vraceli. Někteří se tu přesto usadili. Ukrajinský „etnografický materiál“, jak vysvětloval italskému diplomatovi jistý sovětský úředník, se tedy změnil. Podobně jako předtím v sovětském Kazachstánu, který čelil změně ještě radikálnější, se demografická rovnováha na sovětské Ukrajině vychýlila ve prospěch Rusů.⁸⁵

* * *

Kolik životů měl na svědomí hladomor v Sovětském svazu, jmenovitě v jeho ukrajinské svazové republice, na počátku třicátých let? Přesné číslo nikdy nepoznáme, neboť se nevedly žádné důkladné záznamy. Údaje, jež máme k dispozici, potvrzují pouze masový rozsah tragédie: úřady odpovědné za veřejné zdravotnictví v Kyjevské oblasti například uvádějí, že v dubnu 1933 hladovělo jen v této oblasti 493 644 osob. Místní úřady se obávaly smrt vyhladověním veřejně oznamovat a po nějaké době už nedokázaly zaznamenat vůbec nic. Velice často byli tedy jedinou státní instancí přicházející do styku s mrtvými členové pohřebních brigád, ale ti žádnou systematickou dokumentaci nevedli.⁸⁶

Sovětské sčítání lidu z roku 1937 zaznamenalo o osm milionů občanů méně, než se předpokládalo: většinu tohoto úbytku tvořily oběti hladomoru na sovětské Ukrajině, v sovětském Kazachstánu a sovětském Rusku, a dále statisticky očekávané děti, které tudíž nemohly přijít na svět. Stalin tyto výsledky před lidem zatajil a odpovědné demografy nechal popravit. V roce 1933 se sovětské úředníky v soukromí často zmiňovali o odhadu, podle něhož tehdy zemřelo hlady pět a půl milionu lidí. Zdá se to být celkem přesné, i když tato čísla zahrnující celý Sovětský svaz včetně Ukrajiny, Kazachstánu a Ruska začátku třicátých let jsou ve skutečnosti asi o něco nižší.⁸⁷

Jeden demografický model vypočítává kolem 2,5 milionu obětí ukrajinského hladomoru, což se však příliš blíží údajům o dalších úmrtích, jichž bylo zaznamenáno 2,4 milionu – musí být tudíž podhodnocen, protože mnohé oběti nebyly vůbec vyčísleny. Jiný demografický propočet, provedený na žádost úřadů nezávislé Ukrajiny, předložil číslo 3,9 milionu mrtvých. Pravda se zřejmě nachází někde v tomto rozmezí, kam také zasazuje své odhady většina uznávaných vědců. Zdá se opodstatněné odhadovat, že v letech 1932–1933 zemřelo na sovětské Ukrajině následkem vyhladovění či na nemoci s hladem spojené 3,3 milionu osob, z toho 3 miliony Ukrajinců a zbytek obětí tvořili Rusové, Poláci, Němci, Židé a další národnosti. Z přibližně milionu mrtvých v sovětském Rusku bylo patrně nejméně dvě stě tisíc Ukrajinců, poněvadž hladomorem byly těžce zasaženy oblasti, kde žila jejich komunita. Možná až sto tisíc dalších Ukrajinců se vyskytlo mezi 1 300 000 osob, jež zahynuly v důsledku dřívějšího hladomoru v Kazachstánu. Celkově tedy zemřelo na sovětské Ukrajině nejméně 3,3 milionu sovětských občanů hladem nebo

na nemoci z podvýživy – a v celém Sovětském svazu pak zemřel zhruba týž počet osob hlásících se k ukrajinské národnosti.⁸⁸

Odborník na mezinárodní právo Rafał Lemkin, který později razil pojem *genocida*, označil případ ukrajinského hladomoru za „klasický příklad sovětské genocidy“. Struktura zdejší venkovské společnosti byla podrobena zkoušce, vyčerpána a přetvořena. Ukrajinští rolníci byli zabiti, poníženi či rozeseti do táborů po celém Sovětském svazu a ti, jimž se podařilo přežít, zažívali pocity viny, bezmoci a někdy je rovněž soužily vzpomínky na kolaboraci a kanibalské výjevy. Ze statisíců sirotků měli vyrůst sovětsští občané, ale nikoli Ukrajinci – přinejmenším ne takoví, jaké by z nich vytvořila nedotčená ukrajinská rodina a rodný venkov. Ti z ukrajinských intelektuálů, kteří katastrofu přežili, přišli o sebedůvěru. Přední sovětský spisovatel ukrajinského původu a také vůdčí politik sovětské Ukrajiny spáchali sebevraždu – jeden v květnu, druhý v červenci 1933. Sovětský stát tedy porazil nejen zastánce určité formy ukrajinské autonomie, ale i ty, kdo si takovou autonomii přáli pro sebe a pro svou rodinu.⁸⁹

Zahraniční komunisté pobývající v Sovětském svazu, svědci tohoto hladomoru, ho přesto dokázali vykládat nikoli jako národní tragédii, nýbrž jako krok vpřed v zájmu lidstva. Spisovatel Arthur Koestler byl svého času přesvědčen, že hladovějící jsou „nepřátelé lidu, kteří místo práce raději žebrají“. Jeho charkovský spolubydlící, fyzik Alexander Weissberg, věděl, že umírají miliony rolníků, a přece dál zůstával věrný svému přesvědčení. Koestler si Weissbergovi naivně stěžoval, že sovětský tisk se nezmiňuje o tom, že Ukrajinci „nemají co jíst, a proto umírají jako mouchy“. Přitom si oba uvědomovali, že je to pravda, stejně jako každý, kdo byl tehdy v kontaktu s ukrajinskými vesničany – psaní o zdejším hladomoru by však podlomilo jejich víru. Oba byli přesvědčeni, že venkov lze obětovat na oltář obecného pokroku lidstva a že smrt ukrajinských rolníků představuje daň za vyšší civilizaci. Koestler ze Sovětského svazu odjel v roce 1933. Weissberg se s ním na nádraží loučil slovy: „Ať se děje, co se děje, tříměj prapor Sovětského svazu neochvějně vysoko!“⁹⁰

Konečným výsledkem hladovění však nebyl socialismus v jiném než stalinistickém smyslu slova. V jedné vsi na sovětské Ukrajině byl k vidění vítězný oblouk vztyčený na oslavu splnění pětiletky, avšak obklopený mrtvolami vesničanů. Sovětské úředníky pronásledující kulaky měli víc peněz než jejich oběti a straníci ve městech mohli počítat s mnohem slibnějšími životními vyhlídkami. Rolníci neměli právo na potravinové lístky, kdežto stranická elita si mohla potraviny vybírat v regálech zvláštních obchodů. Když však její členové příliš ztloustli, museli si dávat pozor na potulující se „klobásníky“, zvláště v noci. Bohaté ženy z ukrajinských měst, hlavně manželky vysokých funkcionářů, vyměňovaly své potravinové lístky za rolnické výšivky a ozdoby ukradené z venkovských kostelů. A tak i tímto způsobem oloupila kolektivizace ukrajinskou vesnici o její identitu, zatímco ničila ukrajinské vesničany nejprve morálně a pak fyzicky.

Hlad přinutil Ukrajince a další národnosti, aby svlékli sebe i svoje svatá místa předtím, než je nahnal na smrt.⁹¹

Třebaže Stalin, Kaganovič a Balickij vysvětlovali represe na sovětské Ukrajině jako reakci na projevy ukrajinského nacionalismu, žilo v této svazové republice vícero národností. Hlad tu postihl i Rusy, Poláky, Němce a mnohé další. Židé v Sovětském svazu obývali spíš větší či menší města, ale ani ti z venkova nebyli odolnější než kdokoli jiný. V roce 1933 obdržel redaktor stranických novin *Pravda*, které hladomor popíraly, dopis od svého židovského otce. „Oznamuji Ti,“ psalo se v něm, „že Tvoje matka je po smrti. Zemřela hladem po měsících utrpení.“ Jejím posledním přáním bylo, aby za ni syn odříkal kadiš. Tato korespondence odhaluje generační předěl mezi rodiči vychovanými před revolucí a dětmi, jež vyrostly po ní. Nejen u Židů, ale i u Ukrajinců a dalších národností přijímalo pokolení, které získalo vzdělání ve dvacátých letech, sovětský režim mnohem ochotněji než jejich předkové vychovaní za dob carství.⁹²

Němečtí a polští diplomaté informovali své nadřízené o strádání a četných úmrtích v řadách německé a polské menšiny žijící na sovětské Ukrajině. Německý konzul v Charkově líčil, že „skoro pokaždé, když vyjdu na ulici, vidím lidi kácet se k zemi hladem“. Polští diplomaté se museli rovněž vypořádat s dlouhými frontami zoufalých žadatelů o víza. Jeden hlásil: „Jsou to dospělí muži, a často pláčou, mluví-li o manželkách a dětech umírajících nebo opuchlých hlady.“ Těmto diplomatům se doneslo, že mnozí ukrajinští rolníci, a nejen Poláci a Němci, doufají v invazi ze zahraničí, která by ukončila jejich trýzeň. Do poloviny roku 1932 vkládali největší naděje do Polska. Stalinova propaganda jim už pět let namlouvala, že Polsko hodlá na Ukrajinu vpadnout a připojit ji ke svému území. Po vypuknutí hladomoru tedy mnozí ukrajinští venkované doufali, že je to pravda. Jak hlásil jeden polský špión, lpěli na myšlence, že „Polsko nebo kterýkoli jiný stát dorazí a osvobodí je z bídy a útlatku“.⁹³

Když však Polsko a Sovětský svaz podepsaly v červenci 1932 smlouvu o neútočení, tato naděje pominula. Od nynějška mohli rolníci doufat pouze v německou invazi. A osm let poté mohli ti, kterým se podařilo přežít, porovnat způsoby sovětské vlády s německými.

Základní fakta o hromadném hladovění a umírání se sice v evropském a americkém tisku tu a tam objevovala, nicméně nikdy nenabyla povahy nezpochybnitelné události. Téměř nikdo z autorů těchto článků netvrdil, že Stalin míní nechat Ukrajince pomřít hladu – dokonce i Adolf Hitler to raději sváděl na marxistický režim. Vždyť kontroverzní bylo tehdy jen napsat, že hladomor vůbec vypukl. Gareth Jones se k tomu v hrstce reportáží odhodlal a ukazuje se, že byl jediný, kdo se toho v anglickojazyčném tisku pod vlastním jménem odvážil. Když se kardinál Theodor Innitzer v létě a na podzim 1933 snažil vyzývat svět k potravinové pomoci hladovějícím, sovětské úřady ho nestoudně

odmítly s tvrzením, že v Sovětském svazu nejsou kardinálové ani kanibalové, což však byla pravda jen zpola.⁹⁴

Přestože novináři nevěděli tolik co diplomaté, většina z nich vyrozuměla, že miliony lidí tu umírají hladem. Vlivný moskevský dopisovatel listu *New York Times* Walter Duranty dělal, co mohl, aby Jonesovy přesné informace vyvrátil. Novinář, jenž roku 1932 získal Pulitzerovu cenu, označil Jonesovo vyličení hladomoru za „strašidelnou bajku“. Durantyho tvrzení, že to „ve skutečnosti nebyl hlad“, ale jen „rozšířená úmrtnost následkem nemocí z podvýživy“, znělo jako ozvěna sovětských výkladů události a překračovalo hranice mezi eufemismem a lží. Šlo o aplikaci orwellovské techniky jemného matení pojmů – ostatně sám George Orwell vskutku v roce 1933 upozornil na ukrajinský hladomor jako na ukázkový příklad černé pravdy, kterou jazykoví umělci přetřeli zářivými barvami. Duranty věděl, že hlady zemřely miliony osob, ve svých reportážích však čtenáře ujišťoval, že tento hlad slouží vyššímu cíli. Soudil, že „když se kácí les, létají třísky“. Jediným dalším novinářem, který tou dobou přinesl anglické veřejnosti seriózní zprávy, byl po Jonesovi Malcolm Muggeridge, publikující pod šifrou v *Manchester Guardianu*. Ten napsal, že hladomor byl „jedním z nejzvrůdnějších zločinů v dějinách, a to zločinem tak strašným, že v budoucnu lidé sotva uvěří, že k němu vůbec došlo“.⁹⁵

V zájmu spravedlnosti je třeba dodat, že i lidem s očividným zájmem o události v Sovětském svazu – Ukrajincům žijícím za jeho hranicemi – trvalo celé měsíce, než pochopili plný rozsah hladomoru. V sousedním Polsku jich žilo asi pět milionů a jejich političtí vůdci se usilovně snažili upoutat pozornost světa na masové hladovění v SSSR. I oni však rozpoznali rozměry tragédie teprve v květnu 1933, kdy už většina krajanů zahynula. Po celé následující léto i podzim ukrajinské noviny v Polsku o hladomoru psaly a ukrajinští politici v Polsku pořádali pochody a protesty. Vůdkyně ukrajinské ženské organizace apelovala na ženy celého světa ve snaze zorganizovat mezinárodní bojkot sovětského zboží. Došlo i k pokusům přednést tuto záležitost prezidentovi Spojených států Franklinu D. Rooseveltovi.⁹⁶

Nic z toho však situaci nezměnilo. Zákony mezinárodního trhu zajišťovaly, že obilí zrekvírované na sovětské Ukrajině nakrmí jiné. Roosevelt, zaujatý především situací amerických dělníků za Velké hospodářské krize, zamýšlel navázat se Sovětským svazem diplomatické styky. Telegramy od ukrajinských aktivistů se k němu dostaly na podzim 1933, právě když jeho osobní iniciativa v rodících se americko-sovětských vztazích začala přinášet ovoce. Spojené státy oficiálně uznaly SSSR v listopadu 1933.

A tak nejdůležitější odezvou na letní kampaň Ukrajinců v Polsku byla obratná sovětská kontrapropaganda. Dne 27. srpna 1933 zavítal do Kyjeva na oficiální pozvání francouzský politik Édouard Herriot. Herriot stál v čele radikální strany a třikrát usedl do křesla předsedy vlády, naposledy v roce 1932. Byl to

corpulentní muž proslulý svým apетitem, jenž vlastní tělo přirovnával k tělu těhotné ženy čekající dvojčata. Na sovětských recepcích ho drželi v uctivé vzdálenosti od německých a polských diplomatů, kteří by mohli pokazit zábavu nepřístupnou poznámkou o hladovění.⁹⁷

Den před Herriotovou návštěvou Kyjeva bylo město uzavřeno a obyvatelé měli nařizeno uklidit a vyzdobit ulice. Výlohy, po celý rok prázdné, se zčistajasna naplnily potravinami. Byly tu však pouze vystaveny pohledu jediného cizince, nebyly na prodej. Policisté ve zbrusu nových uniformách rozháněli davы čumilů. Každý, kdo bydlel či pracoval poblíž trasy plánovaného Herriotova přejezdu, musel projít generální zkouškou na tak vzácnou návštěvu, aby předvedl, že ví, kde má stát a co si má obléknout. Politika vezli bezkonkurenčně nejširší kyjevskou třídou – Kresčatykem. Bulvár kypěl provozem aut svezenných z několika měst, za jejichž volanty seděli straničtí aktivisté, aby vyvolali dojem ruchu a prosperity. Jedna žena na ulici zamumlala: „Možná ten buržoust světu poví, co se tady děje.“ Čekalo ji zklamání. Herriot naopak vyjádřil překvapení, že se Sovětskému svazu podařilo tak nádherně uchovat „socialistického ducha“ i „ukrajinské národní cítění“.⁹⁸

Třicátého srpna 1933 navštívil francouzský politik Dětskou komunu Felixe Dzeržinského v Charkově, školu pojmenovanou po zakladateli sovětské tajné policie. V Charkovské oblasti tou dobou děti nadále umíraly hladem. Ty, které Herriotovi ukázali, byly vybrány z nejzdravějších a nejstatnějších. Většinou na sobě měly toho rána vypůjčené oblečení. Vytvořený obraz ovšem nebyl úplně falešný: Sověti opravdu ukrajinským nejmenším postavili školy a cílevědomě směřovali k likvidaci negramotnosti. Z dětí, jež byly koncem roku 1933 naživu, velmi pravděpodobně vyrostli dospělí, kteří uměli číst a psát. A právě toho měl být Herriot svědkem. A copak, ptal se Francouz bez sebemenší stopy ironie, mívají vaši žáci k obědu? Na této mimoděk položené otázce závisel v danou chvíli obraz Sovětského svazu. Vasilij Grossman tu scénu popisuje v obou svých velkých románech, když vzpomíná, že děti byly na otázku připravené a poskytly cizinci patřičnou odpověď. Ten uvěřil tomu, co viděl a slyšel, a vydal se na cestu do Moskvy, kde ho v paláci hostili kaviárem.⁹⁹

Kolchozy na sovětské Ukrajině, líčil Herriot po návratu domů Francouzům, jsou dobře opečovávané zahrady. Tuto jeho poznámku s potěšením otiskl oficiální sovětský stranický deník *Pravda*. Tím příběh končil. Anebo se možná odehrával jinde.